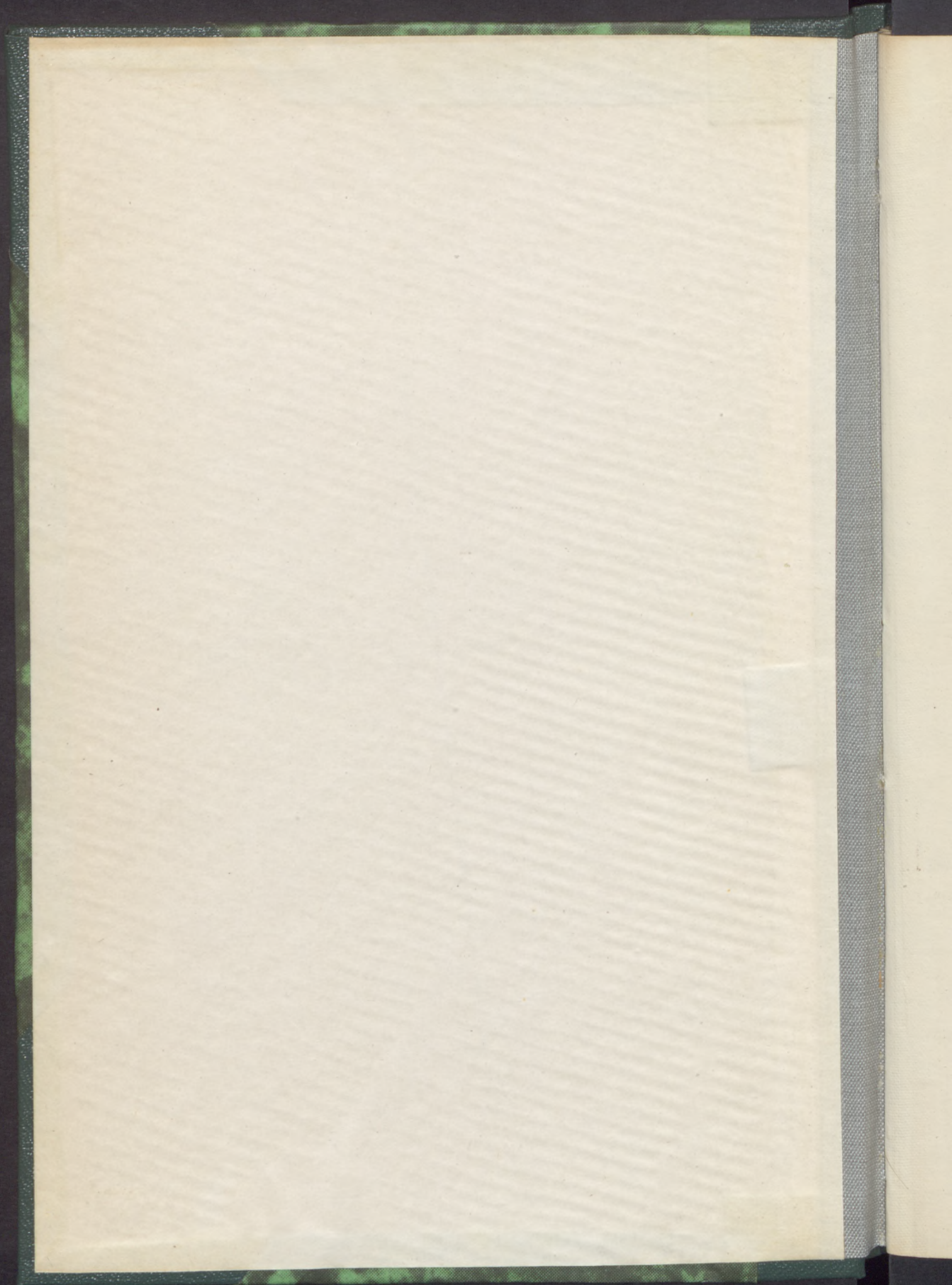
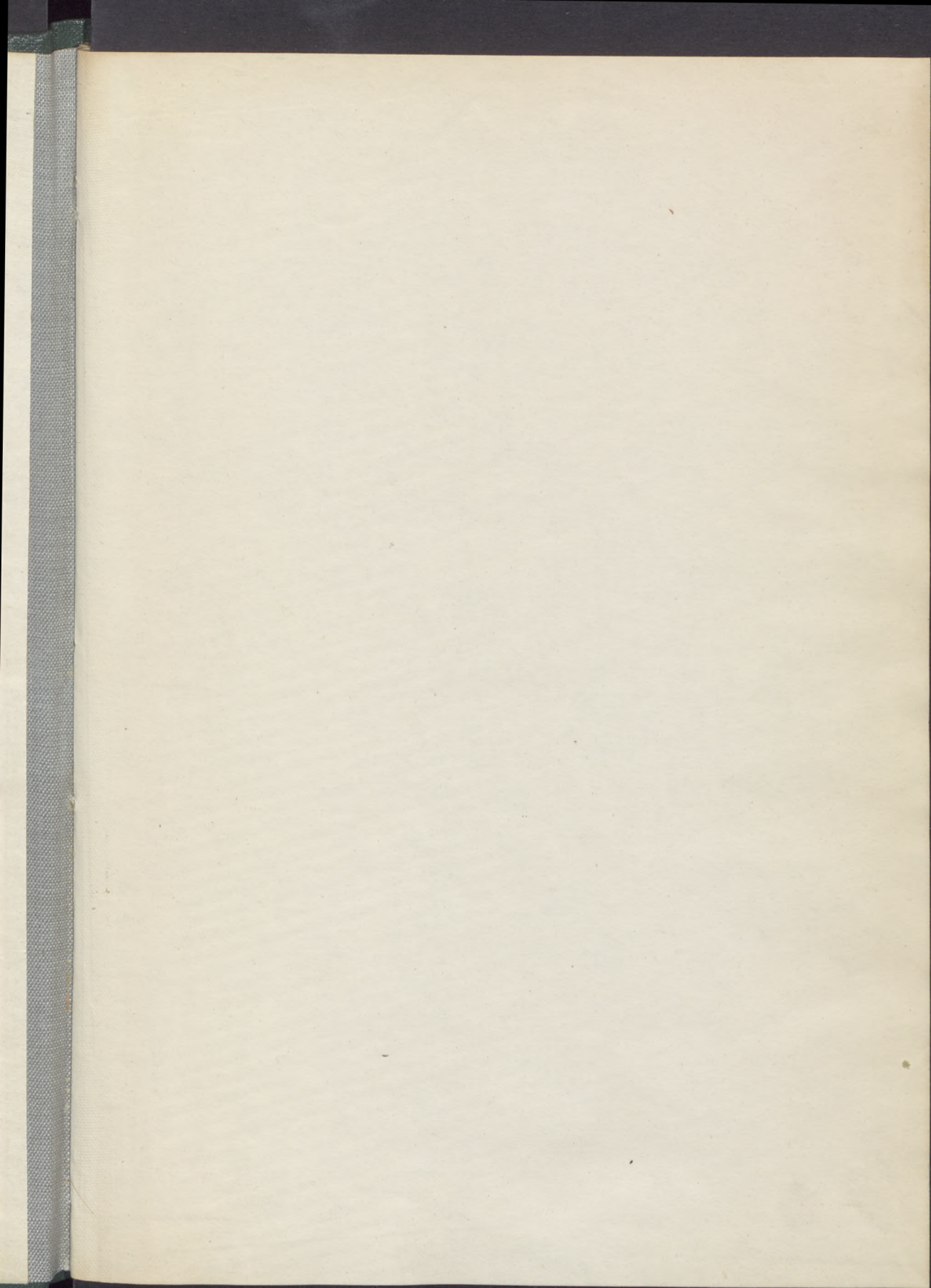
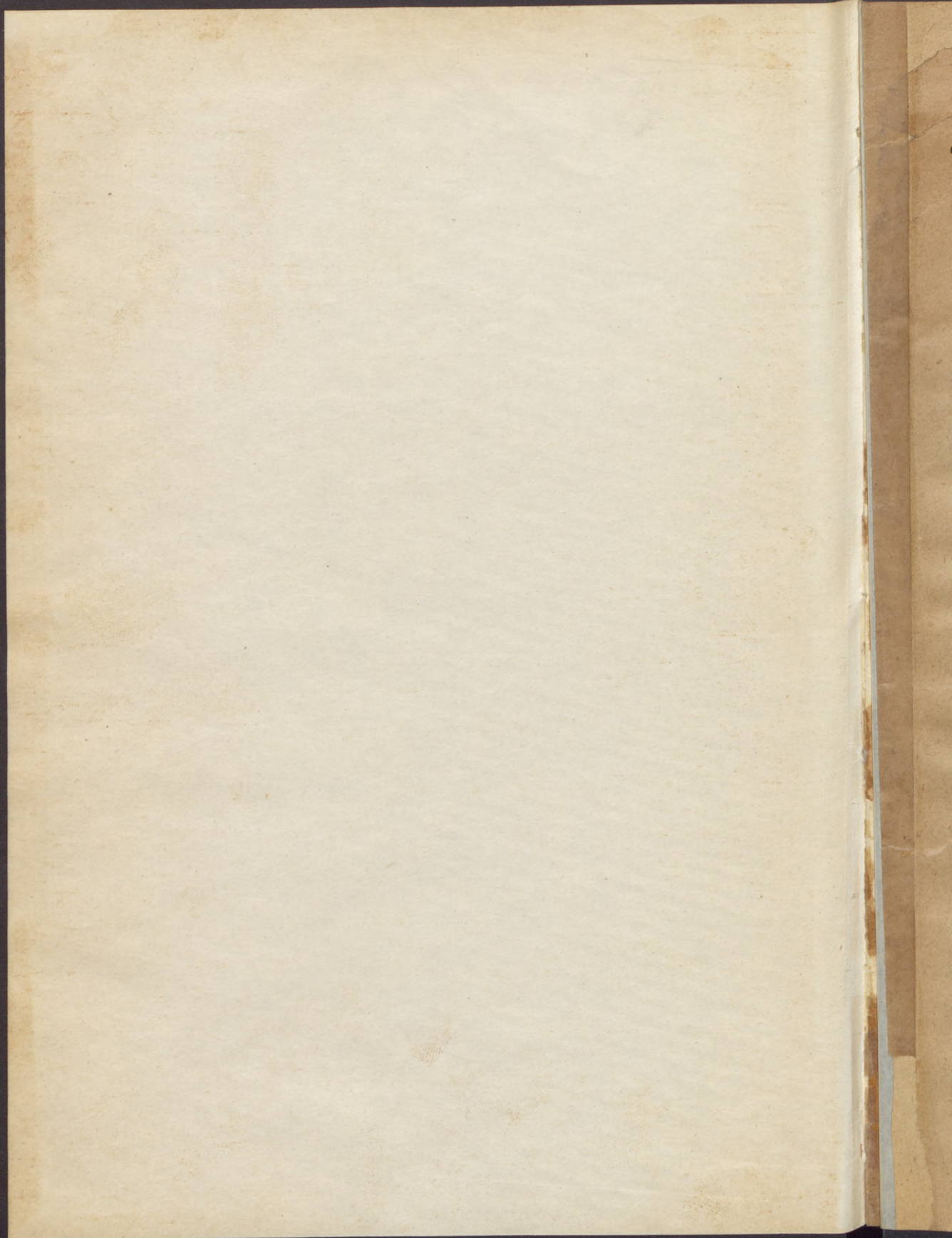

204.186

204186

IDŐSB

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ

IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

IRTA

VOINOVICH GÉZA.

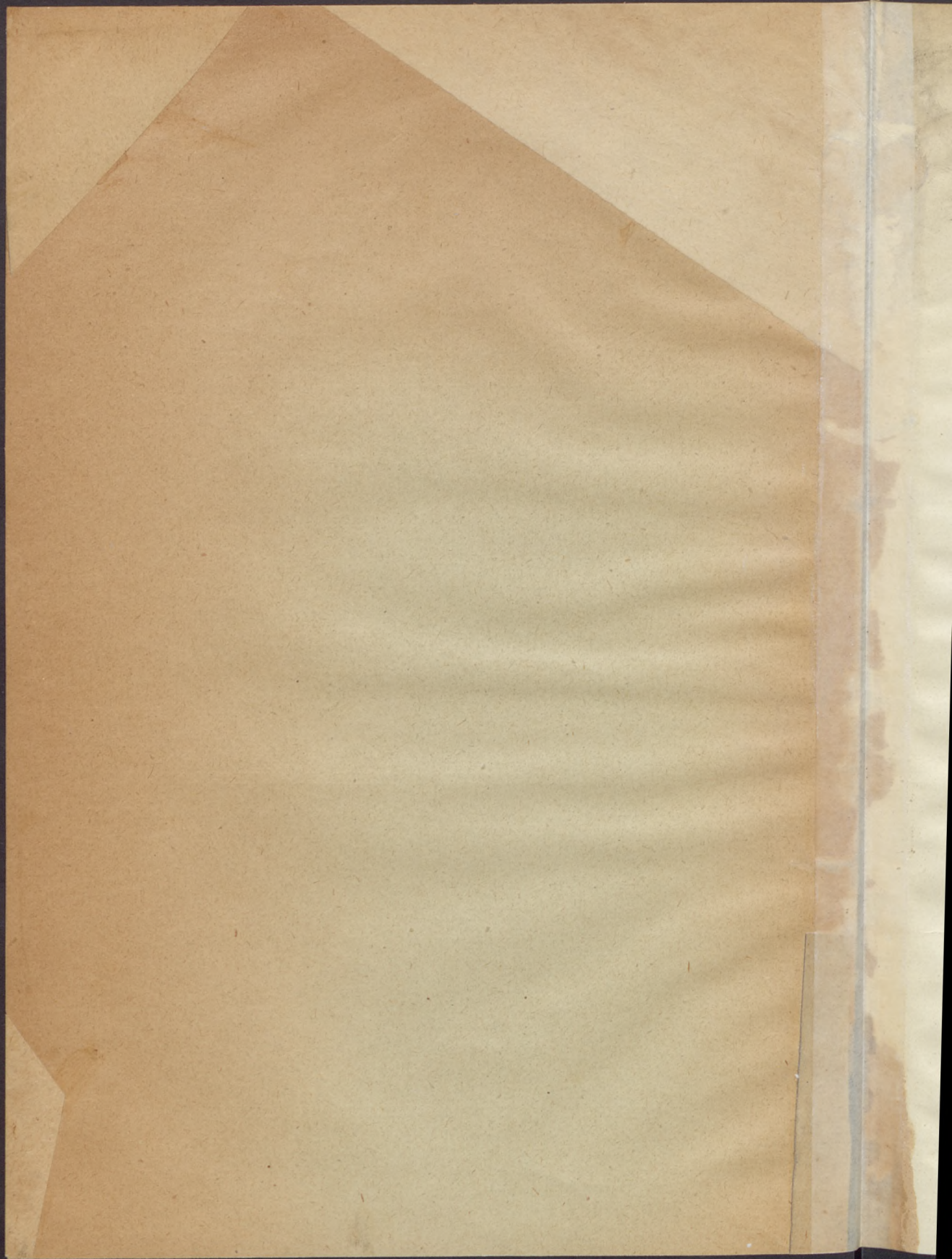
(Külön lenyomat az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK-ből.)

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KÖNYVNYOMDÁJA.

1899.

IDŐSB
GRÓF TELEKI LÁSZLÓ
IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

IRTA

VOINOVICH GÉZA.

(Külön lenyomat az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK-ből.)

BUDAPEST.
AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KÖNYVNYOMDÁJA.
1899.

hang. l.
933. h.

204186

M. N. MŰZEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Növedéknapló
1899 év 339 sz.

IDŐSB GRÓF TELEKI LÁSZLÓ IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

Hazánk főrangú családjai közül egy sem élt az irodalommal szorosabb és állandóbb kapcsolatban, mint a Telekiek. Már régi törzsük, a Garázda nemzetség, dicsekszik egy-két költővel, s rokonságot tart Janus Pannoniussal. Nevükre fényt vet a Hunyadiak dicsősége is, kikkel a Szilágyi-család utján atyafiságban voltak. De állandó érintkezésben azóta vannak az irodalommal és közélettel, mióta a nagy Teleki Mihályt, Apaffy miniszterét, I. Lipót saját kéziratával gróffá emelte. (1685). E Mihály segítette Erdélyt a magyar korona alá. Ő maga is Thököly ellen hadakozva esett el a töröcsvári csatában. Életét grófsággal jutalmazta, halálát a családjának adományozott római szent birodalmi gróf címével engesztelte ki Lipót, 1697-ben.²

Ettől kezdődik a Telekiek nagy szerepe Erdélyben, s ettől fogva vannak szinte szakadatlan kapcsolatban az irodalommal, melynek tehetségük szerint majd művelő, majd csak pártoló tagjai.³ E Mihály fiának, Sándornak ajánlja Bod Péter a Magyar Athénást; másik unokája, Mihály, lefordítja Weber Ádám »Fejedelmi Lélek« cz. munkáját, s azt ifju Apaffy Mihálynak ajánlja. (1689.) E Mihály fia kolozsvári tanuló korában »a jó tettek szükséges voltáról« írt latin nyelven értekezést; Ádám dobokai főispán, Cid fordítója, eredeti versében elhalt nejének állít »Emlékeztető oszlop«-öt. (1773). Domokos saját életét írta meg egy jókora kötetben »Az emberi sorsnak változandósága« stb. czímen. (1815). Az ifjan elhunyt, mély kedélyű Domokostól is maradt ránk munka. Ő utazásait írta meg oly

¹ Lehoczky Stemmat. II. 392—394.

² A család történetét lásd: Nagy Iván: Magyarország családai XI. 78—100. l., A Szilágyi család X. 705, 706 l. és Fejér Cod. dipl. X. 4 p. 609—612.

vonzóan és gyönyörködtetően, hogy művét csakhamar németre is lefordították. Ferencz is lelkes költő, verseit Döbrentei adta ki. Hasonnevű rokona kisebb dolgozatok írása mellett Zrinyit fordítá németre. Gróf Teleki József, a most emlegetett László édes atyja, kiváló helyet foglal el a múlt század francziásai közt. Tevékenységüket és hatásukat a jelen század is érzi. E László irodalmi működésének legfontosabb része e század első tizedére esik; fiai: József a »Hunyadiak korá«nak szerzője, és László, a »Kegyencz« írója szintén e század irodalmát gazdagították. Testvérök is, Sámuel, ki a magyar festőkről érkezett a Tudományos Gyűjteményben. (1828. IV.)

A család nőtagjai közt is találunk írókat, bár csekélyebb számmal. Inkább fordítanak. Eredeti munkát csak Teleki Józsefné, Bethlen Katalintól ismerünk, egy nyomtatásban is megjelent imakönyvet. Az irodalom pártolásából azonban kivették részüket. A Telekieknek e téren is sokat köszönünk. Többször gazdagították gyűjteményeikkel egyes intézetek könyvtárát, Vásárhelyen megnyitották családi könyvtárukat a közönség előtt. A legnagyobb tett szerzője e téren Sándor, ki családi ékszereiből veretett pénzt, hogy az 1704-ben leégett nagy-enyedi iskolát felépíttesse. Működésük szakadatlan és jótékony volt. Mindnyájan egy uton haladnak, mintha egymástól örökölnék az irodalom iránti vonzalmat, társadalmi, politikai és irodalmi eszméiket. Az utód folytatja elődeinek félbeszakadt művét.

A nevesebb írók elismerésben is részesültek. A költő Józsefet méltatta az irodalomtörténet, Lászlóval, a »Kegyencz« szerzőjével is foglalkozott, de politikai tevékenységének inkább csak utolsó napjai ismeretese; a »Hunyadiak korá«t maig nagy becsű történelmi műnek ismerik el, de az idősebb László iratai ismeretlenül hevernek a könyvtárakban s az Academia kéziratai között.

Életéről is keveset tudunk. Bajza beszéde¹ a Teleki László alapította akadémiai könyvtár megnyitásakor, inkább a család történetével foglalkozik, s keveset szól a könyvek gyűjtőjéről. A Thaisz András-féle életrajz hiányos és csekély értékű, s Teleki műveiről épen nem ad számot,² bár azok tagadhatatlanul megérdemlik figyelmünket, jól lehet szerzőjük élete gazdagabb volt törekvésekben, mint sikerekben.

Irodalmi pályája nem hagyott mélyebb nyomot maga után.

¹ »A Telekiek tudományos hatása« czimen. Bajza összegyűjtött munkái. II. kiad. Toldy F. által. III. kötet 140—180 l. Felolvasatott 1844. decz. 22.

² Tudományos Gyűjtemény. 1823. I. 87—106 l.

Szépirodalmi művei csekély értékűek. Drámái csak kísérletek, de az egyedüliek, melyek Bessenyei hatását mutatják irodalmunkban. Versei sem haladják meg a korabeli közepes költőkét, de a francia eszmevilág és modor mellett a múlt század kilenczvenes éveinek mozgalmas életét s fejlődő eszméit tükrözik. S ha ő maga alkotni nem tud is, legalább a szerencsésebb alkotásokat felismeri, s szívesen és okosan ad másoknak tanácsokat. E tanácsok teszik legértékesebb hagyatékát. Sok olyat pendít meg ezekben, a mit az ő korában kevés ember gondolt és tudott s mik csak jóval később találtak kifejezőre. Erélyes védője a nyelvtisztaságnak, mérsékli a nyelvujítás tulzásait, s a költészettan nagy igazságáig feltekint. Elmélyedő lelkének e gondolatai szereznek neki helyet irodalmunk történetében.

Gróf Széki Teleki László 1764 szeptember 2-án született, a nógrádmegyei Szirákon, oly családból, melyben az irodalom művelése és pártolása valóságos hagyomány volt. Ő maga e hagyomány fenntartására tehetséget és készséget egyaránt örökölt. A kor, melyben ifjúságát tölté és melyben férfivá felett, Mária Theresia és II. József kora, részint közelsége és érdekes volta, részint elhatározó befolyásánál fogva, melyet nemzeti életünkre gyakorolt, eléggé ismeretes. A Habsburg-ház kormánypálczája leánykézre került, s több mint kétszázados sorvasztó uralma válsághoz jutott. A leplezett és nyílt németesítő törekvések elégtelenséghez, s ez által nemzeti életünk felpezsdülésére vezettek. Az ifju Teleki László mind e mozgalmakról első kézből értesülhetett. Atyja, József¹ (1738 – 1796), a protestánsok érdekében élénk figyelemmel kísérte a kormány minden intézkedését. Befolyásos állása volt, kegyben állt Mária Theresiánál, ki őt »a becsületes Teleki«-nek szokta volt nevezni; benső barátja Kaunitzrak, s a protestánsok szószólója a trón előtt. Hitfelei körében mind nagyobb befolyásra vágyott, ezért tűzött össze Beleznayval és Bessenyeivel is, mely vetélkedés Bessenyei sértő versére adott alkalmat.² Puritán egyszerűséggel kerülte a kitérítéseket, de a nagyobb megtiszteléseket szívesen fogadta. Midőn II. József Békés majd Ugocsa megye főispánjává nevezte ki — »rég idő óta az első protes-

¹ Toldi: A magy. költ. kézi könyve a mohácsi vésztől a jelenkorig. II. 119–124. Beöthy Képes Irod. tört. II. 44 l.

² E vers ügyében tartott tanú vallomás Acad. M. Irod. Vegyes. ívrét. 18 sz. III. csomó, 5-ik db.

tánst» — ez állásokat készséggel elfogadta. Élénk része volt a tanulmányi ügyek rendezésében; a pécsi tankerületnek főinspector is volt. 1790, 91, 92-ben a budai, pozsonyi és kolozsvári országgyűlésnek buzgó tagja, tekintélye és befolyása egyre nő, I. Ferenczet — mint belső titkos tanácsos — császárrá koronázására is elkíserte; halála előtt egy évvel pedig az első protestáns korona-örre nevezték ki.

E mellett az irodalmi körökkel is élénk összeköttetésben él. A francziás-iskola tagja. Ifjúkori munkáit francia nyelven írja. Így Baselben jeles értekezését: *Essai sur la foiblesse des esprits forts* (Leyde. 1760. másodszor Amsterdamban 1761. magának Rousseau-nak felügyelete alatt.) Emlékverse az »Atyafiui barátság oszlopa«, melyet 1788-ban nővére, gróf Thoroczkay Zsigmondné halálára írt, nincs híjával a magasabb érzésnek és gondolatoknak. De a természet megvonta tőle a kifejezés szépségének adományát. A belső tartalom nála sem ömlik megfelelő formába, nehézkes és erőltetett. Alig egy-két sorában csillan fel igazi költőiség és természetes báj. E rideg poesis, ez önmagával küzdő dictio, a laposságba süllyedt verselés, mely a gondolatokat megnyirbálja, hogy kimért rithmusába illeszthesse, míg érzéseit hosszúra nyúlt soraival elerőtleníti, oly hibái e kornak, melyben nem csak Teleki József szenvedett, hanem korának nála nevesebb költői is.¹

Ily művelt és sokoldalú férfit nagy hatással lehetett serdülő fiára. Első gyermekéveit ugyan nagyatyjánál, a tudós Róth Tamásnál töltötte László, de már négy éves korában atyja házához került. A szülői házba kétségkívül mindama mozgalmak elhatottak, melyek akkor a közéletet és irodalmat foglalkoztatták. Atyja a marosvásárhelyi collegiumba adta, hol »Fogarasi Pap József vezérlete alatt« tanult. Később Magyarországon Cornides gondjaira bízta. A jogtudományra ő maga tanította; ő buzdította olvasásra is. Ő mondott ítéletet fia drámai próbálkozásairól; »Péter király«-ban a jobb helyek czeruza-jegyei alighanem az ő kezétől erednek. Majd utazni küldte fiait, Lászlót s az ifjabb Istvánt, Német-, Angol-, Franciaországba és Schveizba, mely földeket egykor maga is bejárt.

Ez utazásában írja László első nagyobb munkáit. Még Maros-

¹ Verseit Kazinczy adta ki. 1829. Kisebb versei közül több kéziratban Acad. Vegyes. Quart. 39. sz. (Itt a Toldi említette »maga ipának és napának koporsóköveikre tétetett emlékezet-írásai« is.)

Vásárhelyt kezdett verselgetni, legalább maradt egy verse abból a korból, nehézkes latin hexameterek, édes atyjához intézve. Az iskola latinságának hatása alatt keletkeztek, s aligha takadtak költői ihletből, inkább atyjának akarta bemutatni jártasságát a latinban, talán épen nevelője parancsára.¹ Később is megzendül hurjain néhány latin sor, így a »Castrum Doloris«² inkább latin gyakorlatul, mint igazi költői ihletből. E nyelvben nem volt járatlan, nem is lehetett az, hiszen országgyűléseinken még ez hangzott a szónokok ajkairól. E hang néha későbbi műveibe is betéved. Egy magyar verse »Passio deplorandae sortis Pannoniae«,³ czimet visel, s »Péter király« a előszavát, melyben a munkát atyjának ajánlja, latinul írja.

De felnőttebb korában, bizonyosan hazafias okokból, egészen mellőzi a latint. Érdekes, hogy Teleki kora ifjúságában nálunk úgyszólván töretlen uton indul, a drámai költészetén. Régibb dráma-irodalmunkat kizárólag iskolai drámák tették, s ezek közül egyetlen egy válik ki, Balassi Menyhért árultatása, tökéletlen cselekménye mellett is figyelmet keltő jellemrajzával. Komolyabban csak Bessenyei fordult Melpomene és Thalia oltáraihoz, de áldozata nem sok sikerrel járt. Ő a francia classicismus, kivált Voltaire nyomain haladt; ügyelt a hármas egységre, a szereplő személyek rangbeli kiválóságára, sokat gondolt azzal, »hogya a beszélők illendőképen beszéljenek,« de csak Ágis tragoediáját veszi az ó-kori történetből, többi műveihez itthon keres tárgyat. Tragoediánk és drámánk később kinőtte e francia hatást, de vígjátékunk maig szívesen igazodik francia minták után.

A műfaj ujdonsága, Bessenyei példája, kivel rokonságban állott, ingerelhette Telekit, hogy erejét e műfajban megkísértse. Ide csábította, hogy e mező hazánkban szinte paragon hevert, míg a francia classicismus, melynek atyja révén tanítványa volt, épen e nemből aratta diadalait. Talán látott is már színi előadást, Bécsben, vagy itthonn valami vándor társaságtól, s a költői hajlamú ifju bizonyára megkedvelte az illusio-keltés e módját. Azonfelül a nemzeti nyelvet e korban már hatalmas bátyjának kezdték tekinteni a németesítő törekvések ellen. Ha még ide vesszük nagy ambícióját, az ifju sziv vágyát a nagy és szokatlan után, a párbeszédek tetszetős alakját, s a fiatal költő erős erkölcsi érzékét, melynek

¹ Acad. Magy. Irodalom. Régi és újabb írók. Negyedré. 132 szám. A vers alá jegyzett datum: 1782. M. Vásárhely.

²⁻³ Mindkettő Acad. M. Irod. Vegyes. ívr. 18. sz.

kielégítésével valamennyi műfaj közt a dráma kecsegtet legjobban, körülbelül mind megjelöltük az okokat, melyek elhatározását vezérelhették.

Eszméinek s működésének irányát azonban a kor szabta meg. Ez években már II. József uralkodott hazánkban. Reformjai eléggé ismeretesek. Átalakította a helytartó-tanácsot, s az országot tíz kormány-kerületre osztotta. Átalakult az igazságszolgáltatás, s mindezek koronájául 1784-ben kimondá, hogy a közigazgatás nyelve latin helyett a német legyen. Ezzel megölte a magyart, mely már szárnyait kezdte bontogatni, s megtámadta jövőnket, mert az élő nyelvnek beolvasztó hatása van. Német lett az iskolák nyelve is, s ezzel Magyarország megszűnt Ausztria provinciájánál egyéb lenni. Még az önállóság palladiumát, a koronát is Bécsbe vitette. De intézkedései céljával ellenkező eredményt szültek. A sebzett magyar szó kibontá szárnyait, s magyar szíven nőtt eszméket ragadt magával. A nemzet egygyé olvadt mint a török járom idején, s föltámadt azon hatalom ellen, mely a pogány kezéből megszabadított ugyan, de csak azért, hogy most maga fojtogasson. Akkor a barbár ellenséggel szemben karddal, most a művelt zsarnok ellen a szellem fegyverével vívta ki jogait. Költők és folyóiratok támadnak, s a magyar közélet küzdőterére vetekedve sietnek főuraink. Itthon kevés történelmi előzményre támaszkodhatván, külföldi, kivált francia írókhoz fordulnak. A költők Voltaire és Rousseauhoz, a politikusok Montesquieuhöz és a dán Hugo Grotiusához. Martinovics és társai az összeesküvésig mennek. Eszméik gyakran fel-fel csillannak Teleki műveiben, s valószínűleg e függetlenségi mozgalom irányította tekintetét — Bessenyei példájára — a szabadsághősök felé, kiknek küzdelme drámai kidőgozásra rendesen alkalmas is, s a nemzeti szellem ez elhatalmasodása okozta, hogy idegen tárgyak után a hazai történet alakjaihoz fordul. Cornides hatása is tehette, hogy Teleki Tellt avatja első drámája hőségé. A mű megvan az Akademiában¹ két más drámai művével együtt, gondosan letisztázva. Közös címök: »Gróf Teleki László Három Szomorú Játékjai«. A füzet elején álló előszó atyjának ajánlja a zsenéket, s Bécsben 1784. Decz. 29-én kelt, így hát az utazás alatt. Az előszót »Ezen három Tragédiáknak rövid Crisise« követi, melyben egyes felhozható kifogások ellen védekezik. Az előszó szerint Tellt tizenhét éves korában írta, Szirákon,

¹ Acad. M. Irod. Régi és uj. írók. 4-rét. 132. sz. m. jegy alatt.

esős idő okozta unalmában, három hét alatt. A munka egész címe: »Helvetziának könyű megszabadulása vagy a bátor és Kegyes Ember minden szándékában boldog, egy ött Actusból álló Szomorú Játék«.

A dráma anyaga Schiller művéből ismeretes. A mese nagyjában Telekinél is az, de minden dísz és költői alakítás nélkül. A cselekmény sehogysem bír megindulni, folyását s a személyek belső küzdelmét hosszú vallásos elmélkedések akasztják meg. Az egész I. felvonásban nem történik egyéb, mint hogy Tell elfogják, de csak a III. felvonásban tudjuk meg, hogy miért, ott is mellékesen ejtett szavakból.

A tárgy megválasztásában nem ügyetlen, de tulbecsülte erejét, midőn oly drámába fogott, melynek hőse a nép. Némely részben elég ügyességet tanusít, így azzal, hogy Fürst Waltert, Werther Saufachert stb. Tell barátjaivá teszi, mint később Schiller. Hibának hiszi, hogy Tell »az egész játékon nem csak igen nyakason, hanem még vakmerőn is viseli magát«. De azzal menti, hogy az ártatlanul szenvedő nem tehet másképen. Talán hibának veszik, hogy nem hozta be a darabba a Tell köntöse alá rejtett nyilat, mely Gesslernek volt szánva az esetre, ha Tell fia fejéről az almat le nem lövi. »De menthetem magamat először azzal, hogy ez a dolog nem épen tökéletes bizonyos, mivel némely historicusok nem emlékeznek róla, másodszor azzal is, hogy ha ezt beléje tettem volna, még bolondabb personát és vakmerőbbet kellett volna Tellnek adnom«. Az egész nehézkes párbeszéd, ügyes cselekmény és a jellenrajz teljes híjával. Némi érdeket az ad neki, hogy tárgya Schiller későbbi nagy alkotásáéval azonos.

Még kevésbé sikerült második drámája »Seneca halála vagy a haldokló Philosophus, egy 3 actusból álló szomorú játék.«

Ezt valamivel később, Erdélyben mulatása alatt írta. Seneca most érkezett nyári lakába, s római barátai már visszahívják, mert Nero új rémtetteket visz véghez, s tulajdon anyjával is méregpoharat itatott. Senecát Rómába vonja a barátság és hazája megmentésének gondolata, oly indokok, melyek hozzá valóban illenek. II. Mielőtt azonban elindulna, egy katona kivégzési parancsát hozza. Itt néhány ügyes sor van, midőn Polybius, barátja, Senecának adja ki magát. A csalás azonban kiderül, s a III. felvonásban Seneca és Polybius *fürdőben* ülnek, midőn jön a katona; s felmetszi Seneca ereit, mert az e halálnemet választotta.

Az egész tele van anachronismusokkal, de a mi legfő baj, az egészben nincs egy szikra tragoedia. Ő maga is hibának veszi, hogy az ártatlan meghal, s a vétkes nem bűnhődik meg, de krónikai pontosságával mentegeti magát.

A harmadikat külföldön, Bécsben írta, czíme: »Hunyadi Lászlónak Fő-vétele, egy négy Actusból álló Szomorú Játék.«

A darab sarkpontja, Czillei megöletése, már megtörtént, s így a mű ott kezdődik, hol Vörösmarty végezte drámáját. Az első felvonás Hunyadi László börtönében folyik. László kész a halálra, s erről való elmélkedései töltik be az egész felvonást.

A másodikban — a király lakában — Gara és Bánffy Hunyadi László ellen indítják a királyt, s ezt rá is veszik, hogy Lászlót a tanácsnak átadja. Rozgonyi kihallgatja beszédüket, s a király távoztával Garának szemére veti kétszinűségét, majd négy szem közt bátran és őszintén szól a királylyal, s azt Hunyadi László részére nyeri. De Gara újra megtántorítja fejedelmét, s midőn Szilágyi Erzsébet Gara Julissal és Vitéz érsekkel fiának bocsánatért esdekel, hidegen feleli, hogy ő a gyilkost a megölt és a haza nevében büntetni tartozik. Erre Szilágyi Erzsébet hevesen kifakad: »Gyilkos-e az, ki a vétkest megöli, gyilkos-e az, ki egész hazájáért egynek halálával bosszút áll, gyilkos-e az, a ki szóval és tselekedettel erőssen megsértődvén, haragjának föllobbant tüzeiben azt, a ki sértette, megöli?« — Van e sorokban némi tűz és közvetlenség, minél fogva a dráma szebb helyei közé tartozik. — A felvonás végén Gara leányával magára marad. Ez férj és atya közt választani lévén kénytelen, mint egykor Desdemona, vőlegényéhez áll. Teleki menti e helyet s felhossa, hogy Julis a II. actus vége felé meg akarja engesztelni atyját, de nem bírja, így nem ő a hibás. Választása pedig nem helytelen, hiszen egy jó férj és rossz apa közt választ. Nem ügyetlen hely ez, mindnyájan érezzük, hogy Gara kebléről a Nemesis keze tépi le leányát.

A királyi tanács többsége Lászlót csakugyan halálra itéli. Gara Mátyást is meg akarná öletni, de ezt csak fogságba küldik Podjebrádhhoz. Gara megírja az ítéletet, s az urak távoztával a királyhoz hozza. László kezéből kétszer is kiesik a toll, míg nevét aláírja. Aztán elmélázik; Isten angyalát látja közelíteni, ki a légbe e szavakat írja: »Eszteendő mulva meghalsz, király!« A király bűnbánóan fohászkodik, majd »kétségbeesést mutató ábrázattal kimegy«.¹

¹ E jelenet Bessenyeinél igen hasonló, de itt mégis jobb. Ott a király

Az V. felv.-ban László börtönében elbucsuzik kedveseitől. Távoztával Gara leánya egy késsel átdöfi magát, s nemsokára meghal. Mátyás meghiúsítottan bucsuzik anyjától, kit Vitéz érsek a szomorú gnómával vigasztalgat: »Emberek vagyunk, nyomorúságra termettünk«.

Teleki az események csoportját, kapcsolatát és rendjét egészen Bessenyei »Hunyadi László tragediája«-ból veszi, ki viszont Bonfiniből merít. Csak alakra van a kettő közt különbség. Bessenyei sándor-versekben, Teleki prózában ír, s az három, ez négy felvonásban írja darabját, mi változtatást kíván. A mi Telekinél az első három felvonásban van, az Bessenyeinél két felvonást teszen. Így Bessenyei elrendezése csattanósabb és jobb. Viszont a részletek Telekinél sikerültek jobban, főként a király alakja, kinek nála szinte teljes tragikuma van.

Teleki az előbeszédben tagadja, hogy Bessenyeit követte volna, »Irt éppen ezen Históriáról Bessenyei is egy rövid Tragédiát, de mind azért, hogy az Esopus szajkója szerint idegen Tollakkal nem akarnám magamat felruházni, mind pedig, mivel az ő Tragédiája nem is olyan, hogy a belőle szedett tollakkal igen fel lehetne magát tzipfrázni, önként semmi részben sem követtem.« Pedig egyebet sem tesz, mint hogy négy felvonásba osztja azt, a mi Bessenyeinél sokkal jobban három volt.

Hunyadi László személye körül tulajdonképen három összefüggő tragoedia képződött, mindenik az előbbinek gyümölcse, s magában hordja a következőnek magvát. Az első Czillei tragoediája. Féktelen becsvágya gonosz ármányra csábítja, melyért a Nemesis Hunyadi László kardjával áll boszút. Ezt írta meg Vörösmarty »Czillei és a Hunyadiak« cz. drámájában. De Czillei nehezen válik drámai hőssé, alakja nem nyerheti meg rokonszenvünket. A dráma nem is elégíti ki kettős címével keltett érdeklődésünket, mert Hunyadi László sorsa függőben marad. A multból mindnyájan ismerjük történetét, s ez ideig-óraig való béke nem nyugtat meg. Vágyunk a következők után, de a drámának nincsen folytatása.

nem szól, nem látja jövődjé szomorúbb képeit, s mindent arcjátékkal kell kifejeznie, mihez az író a következő utasítást adja: »A' Király sok hánykolódásai között el-kezd végre írni, és minek utánna nevét le-tette, hirtelen az asztaltól fel-ugrik, 's mintha rémulések között volna, sebesség-el el megyen.« Ez utasítást foglalja szavakba Teleki.

A mi azután következik, a mit Bessenyei s az ő nyomán Teleki mond el, az Hunyadi László tragoediája, de nem teljes tragoediája, mert az egész e két rész együttvéve. Hunyadi László raboskodását és kivégeztetését látjuk nálók, tehát — mint a görög s később a francia drámákban — a tragikus kimenetelt, a nélkül, hogy látnók, mi indította meg, legföljebb emlegetni halljuk. A mi az előbbi tragoediában a kifejtet, az itt a tragikai vétség. Czillei megbűnhődik Hunyadi László kardja által, de ugyanakkor László bünt követ el, s ez megtorlást von maga után. Czillei tragoediájának vége e halál, Lászlóéra nézve fordulópont. Hunyadi tragoediája Czillei nélkül nem képzelhető. Czillei olyféle szerepet játszik Hunyadi László tragoediájában, mint Shakesperenél Julius Caesar a Brutuséban. Czilleinek, mint Caesarnak, meg van a maga külön tragoediája — melyek indítéka s vétségében is van némi rokonság, — s a tovább folyó nagy szerepet, mely egy új bukásban, a tulajdonképeni hős bukásában végződik, ott Brutus, itt Hunyadi viszi. Igaz, hogy Czillei halála s Hunyadi László kiszenvédése közt nagy idő telik el, de még sem két év, mint azon emlékezetes martius idusától a philippii csatáig, s Shakespere e nagy időköz eseményeiből is egységes művet alkotott. Igaz, hogy nem mindenki Shakespere, de ha az író gyors egymásutánban és szerves kapcsolatban hozza elének az eseményeket s nem emlegeti a lefolyt időt, már ezzel megnyerheti a cselekvény egységét. — E cselekvény kiinduló pontja Czillei s a Hunyadiak versengése, Czillei megöletése László vétsége, s a kifejlés László halála.

Hunyadi László megöletése viszont V. László¹ vétsége, s így tragoediájának fordulópontja. Ennek pontjai volnának: a király esküje, H. László megöletése, a király esküszegése, míg a király halála befejezi a tragoediák egész lánczát, melyet a történet költőibben alkotott meg, mint íróink keze.

Teleki maga négy hibát vesz észre művében. Sajnálja, hogy a királyt tulságos ingatagnak, Garát tulságos alacsonynak festette. Mintha Jago jellemrajzában azt hibáztatná valaki, hogy Jago! — De ne ítéljünk szigoruan Telekiről. Ma is sokan vannak, kik csak a szép és nagy jellemet nézik karakternek, s nem ritkán tehetség hiányának veszik, ha az író ingatag vagy épen aljas egyént rajzol.

¹ Bessenyei VI. Lászlót ír. V. ő: e tárgyról Petőfi: A király esküje. Arany: V. László. Zalár József: Hunyadi László cz. balladákat is.

Hibának nézi Teleki, hogy Hunyadi László nagyon is kész a halálra, s hogy ártatlannak nevezik, noha gyilkos. »De a mint a király neki esküvés mellett megengedett, azonnal ártatlan.« »A mi pedig azt a' vádat illeti, hogy ezen Tragédiámban a jó hal meg, a rossz pedig meg nem büntetődik, azt igaz okkal nem lehet szememre hányni. Ugyanis Gara a' leányának halálával, László király pedig lelki esméretye furdalásával és az Esztendő múlva elkövetkező, harmadik actusnak végén általa képzelt kéznek írása szerint való halálának tudásával.«

Valóban összes drámái közül ebben csillan fel némi tragikum, ebben van erősebb drámai nyelv, mely helylyel-helylyel elég találó és lendületes, s eddigi alakjai közül László király a legelevenebb. Kifogásai is itt legjobbak. Szeme élesebb, védekezése nem a krónikák szárazságát okolja, hanem magára az íróra utal. Teleki valóban fejleni, erősödni érzi tehetségét, s az előbeszéd végén megjegyzi, hogy jól tudja, ezek gyöngé művek, s »csak jelei lehetnek talám annak, hogy ezután, ha egészen rá adom magamat, ezen a mi Magyar nyelvünkön majd egészen ismeretlen, 's töretlen uton botorkázhatok.«

Fájdalom, az utat ő sem törte meg. Bessenyein fölül nem birt emelkedni, hivatalos elfoglaltsága is akadályozta, s költői tehetsége kiapadt, mielőtt kifejtett volna.

Még egy drámája maradt reánk, a legértékesebb e nemű művei közt. Ez »Péter király«.¹ Becsületes törekvés szülte munka, mely fogatkozásai mellett számos jobb részlettel dicsekszik. Teleki minden erejét összeszedte, hogy tehetsége szerint a legjobbat nyújtsa, de hiányos ismeretei,² kora daczára is gyermekes gondolkodása,³ s az a körülmény, hogy nem ismert kiforrott dráma-

¹ Acad. M. Irod. Régi és újabb írók. 4-rét 42 sz. alatt. Probstücke aus dem Practico-Camerale stb. című művel egybekötve. Az egész kötet címe: Specimina Horarum Subcesivarum C. Ladislai Teleki. Göttingae. Mense Septembris. 1785. A darab címe: Péter Magyar-Országi király egy három Actusból álló Szomorú Játék. (9—56 l.)

² Így az udvarnál olaszok szerepelnek, mi későbbi javítás a szövegben. Zebusnak banderiumát emlegetik, s az olasz (?) Wolfardot hol miniszternek, hol cancellárnak nevezik, pedig a cancellárságot csak III. Béla, a banderiumot csak Nagy Lajos hozta be.

³ Így Péter kijelenti, hogy ha a hercegek kezébe kerülnek, lefejezteti »még pediglen háromszor kell a hóhérnak hozzá vágni.« Szinte népmesei naivság. — Midőn Wolfard s Zebus, egy Péter király pártján levő magyar, összeszólalkoznak, Péter így vágja ketté a viszályt: »Mit veszettek? Hát szüntelen

költői tehetséget, kit például vehetett volna, e művébe is sok oly hibát elegyít, melyeket szerencsésebb viszonyok közt tehetsége elkerülhetett volna. Ő maga is látta a feladat nehézségét, s mottónak mintegy figyelmeztetésül e mondást írja műve elé: »In magnis iam voluisse sat' est.«

A darab azzal kezdődik, hogy a már másodizben uralkodó király Zebust az olasz Sigmund alá rendeli, s ennek haditervét fogadja el. Zebust mélyen sérti Péter bánásmódja, kinek javáért István királyt s Vazult megölte. Heves monologban fakad ki, hogy mit nem tehet még Péter, ha valahogy győzedelmeskedni talál. Azért rögtön eliene fordul. Gisella özvegy királynénak feltárja terveit. »Tudtam már egyszer áruló lenni, azért tudok még másodszor is a' lenni,« s elmondja, hogy helyre akarja ütni vétkeit. De újabb vétkekkel. E hibás erkölcsi felfogás rejti magában tragikuma csiráit. Vegyül ugyan bosszujába némi nemes indok, maga mondja: »Ha tudtam vétkezni eddig mások kárára, most inkább vétkezhetem, hogy mások általam boldogulyanak,« de feledi, hogy bűnt bűnnel jóvá tenni nem szabad. Azt sem ok nélkül veti szemére Gisella, hogy nem hazaszeretetből, hanem csak »bosszu állást kívánó indulatból« gerjedt fel haraga, s hogy hiába áll András herczeghez, az sem fogja őt kancellárrá tenni. Zebus nem is akarja már azt, csak meg akar békélni hazájával, ha vétek árán is, aztán készséggel meghal. Így erkölcsi felfogásának csalárdságát jóhiszeműsége s önzetlensége menti s némi szánalmat is ébreszt bennünk a jó utra térő bűnös iránt. Teleki nagy kedvteléssel merül ez erkölcsi problema fejtegetésébe, de inkább csak beszéltet róla, mint rajzolja.

A visszatérő király termében találva Gisellát, durván kérdőre vonja, mit keres itt, s hetykén mondja: »Király vagyok, nem tartozom senkinek számot adni tselekedeteimről.« Gisella a királyok királyára emlékezteti, majd így szól: »Ugy van a királyok dolga, körül lévén vétetve mindég hizelkedőktől, a' kik nekik szüntelen hizelkednek, nem szeretik hallani az igazat; azt gondolyák, hogy minden embernek úgy kell nekik tsapodárkodni, mint udvari embereik cselekesznek.«

Lehetetlen e sorokban Bessenyeire nem ismernünk, ki gyakran kikelt az udvaroncok hizelgése ellen, s ki ezeket bécsi éle-

háboruságban kell-é élnetek? Mind a' két nemzetnek sokat köszönhetek, de egyik se tulajdoníthatja különösen egyedül magának. Remélem, mind a' ketten megelégsztek ezen ítélet-tételemmel. — Wolfard: »Igenis, Felséges Uram.«

téből nagyon jól ismerhette. A párbeszéd további része az általános emberi méltóságról szól, s a királynak a közönséges emberekkel való egyenlőségéről; e rész már Bessenyein túl, a francia írókra, kivált Rousseaura mutat vissza. »Mitsoda elsőséged vagyon néked, — fakad ki Gisella — mint tsupa embernek a' legalább való Koldús felett?« Ha Isten a királyságot elveszi, »akkor bezzeg sokkal alább-valóbb leszel az ajtód előtt álló Koldusnál.« — »Nem félsz-e, — kérdi — hogy Isten meghallgatja István imáját.« De mit, »nem retteghetsz többé, elaludt Tebenned minden érzékenység; Királyá lettél, s megszüntél ember lenni.«

E szavak korszerűtlenek, s Gisella ajakára adva, kissé erősek is. Egyébként Gisella jól van jellemezve. Látszik, hogy a költő gyöngéd szeretettel csüngött rajta. Szép benne a nagy hit, s férjének mindig előtte lebegő emléke. Egészen megható, meghatja Pétert is, kit hatásától Wolfard alig bir megszabadítani. Ez úgy áll itt királya mellett, mint a magyar történet több királya mellett a hitszegő tanácsos, Deli Vid, Czillei, s mint Bessenyeinél is Leonidas mellett Agesilaos, Attila mellett Alus, László mellett Gara.

Wolfard azt ajánlja Péternek, hogy tartsa otthon Zebust a város védelmére, mert tart tőle. De épen ekkor jön Sigmund hirnőke, hogy Zebus banderiuma nem akar más alatt harcolni, s az ellen már csak négy órányira van. Így Zebust ki kell küldeniök, de hogy pártjokra nyerjék, a palatinusságra adnak neki reményt. Zebusban épen ez ígéret kelt gyanut, s hosszas monologban András mellett tart ki.

Az expositio tehát jó, bár nincs minden fogyatkozás nélkül. Tíz jelenetében elég élénkség van, a személyek elég közvetlenséggel és jellemzően beszélnek, de — Gisellát kivéve — mind egy hangon.

A második felvonás András és Levanta táborában játszik. András épen a vezéreknek osztja rendeleteit, midőn hozzák Zebus levelét, melyben átpártolását jelenti. Nem számítanak rá bizton, de némi reményt vetnek ő belé is, s az ütközetre készülnek. András kétséggel küzdve megy a harczba. »Mely sokszor esik meg, hogy a' hamis dolog győz az igazon, sóhajtja. Igazságunk vagyon, de a szerentsének kell meghatározni, szerencsések leszünk-e?« E felvonásban a jellemrajz lankad; az új alakokat nem bírja a költő oly erőteljeseknek mutatni, mint az előbbieket, ereje fogyott. A cse-

lékvény is tagadhatatlanul kevesebb, mint az első felvonásban, de épen a kellő lépéssel halad.

A III. felvonásban »a' Theátrum a' Péter király Palotáját képzele«. Péter jön, s azt hívén, övé a győzelem, Zebus ellen felindulva, az országra dühös. Épen azon töpreng, hogy vegye vissza a nádorságra tett ígétét Zebustól, midőn hirnők jő, s jelenti, hogy előbb Péter győzött ugyan, de aztán Zebus átpártolása az ellent juttatta diadalra. Péternek futást tanácsol a hirnők, sőt a második is. Péter és Wolfard gyöngé lelkék szokása szerint nem merik magukra vállalni tetteik következményét, s egymás szemére hányják a tyrannismus és a vereség vádját. Péter hősileg védekezve kíván halni, de eiebb megöli tanácsosát, ki a földön fetrengve nyögi: »Ilyen az udvari embernek sorsa. Magunkat megtagadjuk, tsak hogy királyunknak szolgálhassunk, s megszűnünk emberek lenni, hogy egy ember káprizájának tömjénezhessünk . . . s mi mindezért jutalmunk?«

Ájulásából felocsudva, Wolfard Gisellát látja maga előtt, ki vígasztalgatja, s Wolfard magába szállva hal meg. A benyomuló hercezek mögött hozzák Zebust, kit egy nyíl szíven talált. Mind megbocsátanak neki, s ő Isten nevével ajakán, meghal. A szerző Acha nádorral igazoltatja igazságszolgáltatását, hogy Pétert tulajdon embere által büntette meg Isten, de Zebusnak sem engedte meg, »hogy Péter tökéletes veszedelmét érje«. Péter ki akarta magát vágni, de elfogták, s most szemeit kiszúrva hozzák. A király átkozódik tehetetlenségében, hogy mért nem ölette meg mindnyájokat, mikor még kezeiben voltak. »Elég kegyetlen voltam, hogy ezen veszedelmet nyakamra hozzam, de nem voltam elég kegyetlen, hogy azt elhárítsam«.

Sógorára, Henrikre hivatkozik, hogy ne merjék bántani, mire Geiza önérzetesen mondja: »Magyarok vagyunk, 's ugyan azért szabadok, azt tselekezzük véled, a' mi tetszik«, s elvezetik, hogy róla később tanácskozzanak. Mi sem látjuk többé s nem is halunk felőle.

Most a jövődő királyról tanácskoznak, Acha Andrást ajánlja, de ez vonakodik, s egészen franczia szellemben így szól hozzájuk:

»Szabadok vagytok most hazámiai, gondolyátok meg azért először: nem volna-e jobb néktek a' Görög Respublicák módjára, nem Királyt választani magatoknak, hanem egy szüntelen tartó tanácsot. Mert akármely jó ember legyen is az, a' kit Királyotok-

nak választotok, megeshetik, hogy ezen méltóság által felfuvalkodván, oly dologra vetemedhetik, a' mely szabadságotokkal ellenkezik. A fényes méltóságok, a' mint tudjátok, meg változtatják az emberek gondolkodások módját. Most van időtök erről gondolkozni«. E szavak nem irodalmi hatás szülöttei. Ezekben a politikai élet eszméi, kivált Martinovics és Laczkovics szava viszhangzik.

Bueban az ósdi, de örök magyarság szólal meg, midőn a korona iránti vallásos tisztelettel s a hagyományokhoz való kegyeletos ragaszkodással eltelten feleli: »Koronánk vagyon Hertzeg! azért én úgy tartom, Királyunknak kell lenni. Eleinknek szokása mellett illő, hogy megmaradjunk«.

Majd Gisellát ajánlják királynak, mi Mária Theresia uralmának hatása, de nem javallása is, mert Gisellával azt felelteti, hogy nő nem lehet uralkodó. Végre András elfogadja a koronát s öcscsét kincses Erdély fejedelmévé teszi. A haza jövő boldogságának emlegetésével végződik a darab, Teleki utolsó sziműve.

A drámában, mint láttuk, kevés a cselekvény. Hősei beszélnek, tesznek is valamit, de a bonyodalom fogyatékos, s tulajdonképeni hős nincsen. Sem Péter, sem Zebus nem tehet drámai hatást; András igen kevészer jön elő, ő csak a bosszuló Nemesis. Belső küzdelem nincs az alakokban. Péter küzdelmét sem rajzolja még bukásakor sem. Wolfardra tör ki, a helyett, hogy magába fúlna.

Legérdekesebbek a darabban az eszmék, de bármily érdekesek is ezek, e darabban anachronismusok. A francia forradalmat megelőző eszmeáramlat hullámai ezek, részint Bessenyeiből átvéve, részint a francia írókból merítve; Szent-István korában teljesen idegenek.

Bessenyei példája is egyike volt az okoknak, melyek Telekit a drámaírói pályára vonzották, az hatott reá tovább is. Tellt önállóan választja a nyugati történelemből, később sem megy a keleti vagy épen bibliai történetekig — ezt Bessenyei sem tette, de tárgyát a classicus világból veszi. (Seneca). Később, mint Bessenyei, a honvágy varázsa alatt ő is hazai történelmünkhöz fordul, sőt épen Hunyadi Lászlóhoz, kiről Bessenyei is írt. Nem lehetetlen, hogy erejét megkísérteni szállt versenyre véle. Darabjaiba mindinkább benyomulnak az eszmék, melyeket atyjától, Bessenyeitől és közvetlenül a francziáktól tanult, de hirdetésükre jobb

alkalmat iparkodik keresni, s kevésbbé terjengős Bessenyeinél. Az eszmék körét szűkebbre szabja. Bessenyei többször, s nem épen illendően szolt a vallásról, Teleki azt kiméli; nincs is mit mentegőznie, mint volt Bessenyeinek, a ki áttért. Bessenyeit az emberiség, az egész társadalom foglalkoztatja, s bizonyos tekintetben cosmopolita. Teleki gondolkodása, ha kívülről táplálkozik is, nem száll tul a haza határain. Aztán ő az irodalmi befolyáson kívül egy más eszmekörből is táplálkozik, ismeri hazánk akkori tulzó politikai életének alakjait, s eltanulja eszméiket. Abban is eltér Bessenyeitől, hogy mig az versben írt, ő prózában beszél. Okairól maga megemlékezik (a Crisisben.) Közönségesen hibának fogják venni — mondja, — hogy darabjai nincsenek versben írva. De más nemzeteknél is írnak tragoediákat prózában, s »e mellett másodsor a versért sokszor az embernek jó gondolatját fel kell áldozni, a mely igazságtalanság«. Azonkivül a verselés nagy idővesztegetés. Prózában sok jó gondolatot leírhat addig az ember, mig néhány jó verset csinál.

Második nagy hibának azt fogják venni szerinte, »hogy a Deák nyelvből eredett Actusok s Scénák neveiket Magyarul nem tette ki.« De a francziák és németek példájára tette, mert fél az erőszakos szótól. »Eddig is szomorú tapasztalásból tudhatjuk, — teszi hozzá, — hogy a' mi ujjabb Magyarjaink különösen sokat állitanak abban, ha ujj és szokáson kívül levő szokat tsinálhatnak, pedig valójában tsak a' Magyar nyelvet tsufitják el.« E drámák sohasem jelentek meg nyomtatásban. Egyrészt mivel úgyszólván csak ifjúkori kísérletek, de főként mert az állami hivatalokat viselő Teleki nem hirdethette e forradalmi eszméket, ha egykor érezte is azokat. Ha hosszasán időztünk ezeknél, mentsen ki az, hogy e korban igen kevés a drámai kísérlet, s hogy Telekinél Bessenyeinek eddig nem ismert hatása tükröződik, bárha nem utánzója. Eltér tőle a gondolatok körére vonatkozólag és a külalakban egyaránt. De ő is a franczia iskola hive. Ügyel a cselekvény és idő egységére, ezek kedvéért néha erőszakoskodik is tárgyán, de a helyegységtől fölszabadítja képzeletét. Később talán tehetett volna valamit drámánk érdekében, de a mint külföldi utjából 1787-ben hazatért, kísérleteivel e téren felhagyott.

Cornides — betegeskedése miatt — már előbb hazatért, s helyét Riedl Theophil foglalta el. Itthon aztán minden gyámkodástól felszabadult a két ifjú, István a katonai pályára lépett, s nemsokára

meghalt, László pedig huszonnegyedik születése napján feleségül vette Teleki Ádámnak, Cid fordítójának leányát.

Teleki ettől kezdve gyorsan halad a közpályán. 1789-ben az erdélyi kormányshéknél tiszteleti titoknokká, 91-ben kamarássá. 92-ben táblai báróvá lett, időközben pedig Mármaros megye követe az 1790-iki mozgalmas országgyűlésen, melyen atyja is részt vett, kinek fia gyors emelkedésében része lehetett.

A hivatalos elfoglaltság nem vonta el Telekit a költői kísérletektől, de bénítólag hatott erejére, s szűkebbre szabta tárgykörét. Ő maga erősen gyakorlati férfitu lett, kire a közélet számot tartott s a Múzsák kerülni kezdtek. Alig irt ettől fogva valami nagyobb szabásu, önálló költeményt. Régen tanulmányaiból merített, most a családi kör méri láthatárát. Alig ir egyebet halotti bucsúztatónál. A családjában nagy számmal előfordult halálozások miatt — mi ily nagy kiterjedésű nemzetségnél szinte természetes, — nem is igen lehetett érkezése és kedve egyebet írni.

A Teleki-család minden halottját megénekli, s ha a vers nehezen megy, prózába csap át és gyászbeszédet ír.

Igy mindjárt István öcscsét hexameterekben siratja el (Acad. kézír. Vegyes. 4-rét 15. sz. I. db.) A kilenczvenes években három nagy csapás is érte, atyjától, ipától és feleségétől fosztja meg a sors. Legmélyebben atyja halála hatott rá. Eléggé magyarázza ezt a viszony, mely atya és fiu közt fennállt. Anya nélkül növekedvén atyja körében, kizárólag ennek hatása alatt állot. A gyermek tiszteletét csak növelhette a közbecsülés, melylyel atyjára mindenki tekintett. A ki pártfogóra szorult, hozzá fordult, hivatalbeli alárendeltjei a főurat is tisztelték benne, míg az irodalom emberei a »magyar Boileau«-nak ajándékozták tiszteletüket, mint őt gróf Fekete János elnevezte. Fia előtt ő nyitotta meg a költészet és tudomány csarnokait, ő irányozta figyelmét Bessenyeire s azon túl a francia classicusokra. Atyjától tanulta ismerni az iskola fontosságát, melyet ekkor kezdtek nemzeti ügynek tekinteni, s melylyel később maga is foglalkozott.¹ Atyjától tanulta a hosszú gyászverseket, tőle örökölte a mély vallásosságot, mely a fiuban a kilenczvenes évek röpiratainak hatása alatt józan értelemmel párosult, s a király és haza egybeolvasztott szeretetét, mely epigram-

¹ A »Magam Munkái« cz. jegyzéken. Acad. Magy. Irod. Vegyes. 18 sz. III. 30. sz. 5 pont. »Az Erdélyi Oskolák és Tanittás módjának jobbítására kirendelt Comissionak munkája in Copiis.« Iratai közt nincs meg.

máit lengi át, s főként az irodalom szeretetét. E három teszi László jelmondatát: *Vive Deo, Patriae, Litteris.*

Hatása alatt állt élte őszeig. Fiai gondos neveltetésében is elhúnyt apja emléke csillan vissza.

De Lászlót sem vádolhatni hálátlansággal. Rajongó szeretettel csüngött atyján, míg élt, halálát őszintén siratta, emlékét híven őrizé. Legelső versét atyjához intézte, s most irodalmi emléket állít az irodalom emberének. Megírja sirató versét, melynek czime: »Buzgó Fiui Tiszteletnek és Szeretetnek Emlékezet-köve, melyet ama mindkét Haza igaz javára élt, de Az 1796-ik Esztendőben September 1-ső Napján Minden jóknak valóságos belső Szomorúságokra megholt Igen Kedves Édes Atyának, Néhai R. Sz. B. Groff Széki Teleki József urnak Tiszteletére fiui érzékeny háladososságból felemelni kívánt R. Sz. B. Groff Széki Teleki László, (4-rét. 37 lap. Pesten 1797. Trattner M. bet.) Ez Teleki László. első műve, mely napvilágot látott.¹ Azonkívül atyja életrajzát is megírta német nyelven s a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben közzé is tette. Ez volt Toldi egyetlen forrása Teleki József életének megírásakor.

1817-ben magyarul is megemlékezett róla: »Néhai g. Teleki József úr képe« czimen. 1798-ban már új sirató verse jelenik meg ipáról, gr. Teleki Ádámról,² 1800-ban pedig neje emléke »Néhai g. Teleki Mária Sirhalma« czimen. (8-rét. 7—182. l.)

Teleki László házassága nem volt szerencsés. Magánéletük és szívviláguk rejtettebb, s több kegyelettel is tartozunk a holtaknak, hogysem titkaikat fűrészhetnők, megértenünk úgy sem igen lehetne őket, s csak a találgatásnál kellene maradnunk. Annyi bizonyos, hogy a tizenhat éves menyasszony gyöngéd kedélyű, érzékeny nő volt; ő is anya nélkül nőtt atyja oldalán, azért zárkózottabb és ábrándosabb volt másoknál. E tulajdonai nem voltak mentek minden szeszélytől. Már az esküvő alatt azt kívánta, hogy lónai templomukban azon hely fölé álljanak, hol alul épen édes anyja nyugszik. Ily mély érzésű nő aligha találta fel álmodott boldogságát oly férfit mellett, kit hivatala s magánügyei elvontak nejétől, s ki inkább az ész, mint a szív embere volt. Mária könyveibe

¹ Kézirata Acad. M. Irod. Régi és új írók. 133. szám. — h. jegy alatt.

² »Néhai r. sz. b. gróf széki Teleki Ádám úr áldott hamvainak emlékezetekre belső érzékeny indulattal szentelte. . . . Pest Trattner. 1798.

mélyedt, a háztartás gondjai inkább terhére voltak, mintsem elfoglalták, gyermekeinek szentelte életét, s lassan elhervadt.

Bizonyosan csak annyit tudunk, hogy férj és nő egyaránt megnyugodtak az elválás gondolatában, s Teleki el is készíté az elválási egyezséget, melyben ígéri, hogy neje iránt mindig a legnagyobb tisztelettel fog viseltetni, s csak azért válnak el, mivel a csendes háztartás »tsodálatos természetükre nézve« nem remélhető. A leányt apja, a három fiut anyja fogja nevelni. E három fiu: Ádám, a későbbi tábornok, ki nem akart Jellasich ellen harcolni, kivel, mint mondá, egy eskü köti; József, a Hunyadiak korának írója, és Sámuel. Mária szép évi jövedelmet kap férjétől, s birtokait is maga kezeli. De kikötik, (11 pont.) hogy, »mivel könnyen megeshetik«, hogy gondolkodásuk módja változik, újra egybekelhesse-¹nek. Az új összekelést megakadályozta s magát a válópört is megszakította Máriának közbejött halála. Férje egész kötet halotti beszédet és verset adott ki tiszteletére.

Nem lesz érdektelen egy ily kötettel megismerkedni. Költői és irodalmi szempontból ugyan nem sok élvezetet nyújt, de annál több tanulságot a kor szellemét illetőleg. A végtelen, fájdalmas, kesergő versek, a latin classicusokból és bibliai idézetekből összeférczelt irgalmatlanul hosszú egyházi beszédek, a család tagjainak bucsuzói és siránkozó versei kisszerű világot tárnak fel előttünk, oly kort, mely álomban szunnyad, szavak árjával öli el az érzést, dicséretekkel siratja el halottait, okoskodásokkal vigasztalja magát, s a temetési szertartás pompájában családjának dicsőségét keresi. Nincs e világban semmi közvetlenség, semmi nyíltság, csupa okoskodás az. De hibáin át alapjában becsületes szívek dobogása hangzik. A hitvesi szeretet, az élettárs megbecsülése, a gyermekek gondos, aggódo szeretése hatnak el hozzánk e kornak holt betűiből. Olykor ki-ki tör az egyenes igaz érzés, a férfikeblek gyöngédségtől áradoznak, s a hit, haza és szerelem sugarai csapnak szemünkbe, formátlan szavakban ugyan, de őszinte lélek mélyéből.

A kötet címe: Teleki Mária sirhalma. (Pesten. Nyomt. Trattner Mátyás betűivel. 1801.) Az előszóban a férj elmondja kettős célját, hogy »egyfelől annak az áldott Asszonyi Nem remek munkájának emlékezetét még a' késő századokra is által bocsássam, másfelől pedig, hogy az én hozzá és Virtussaihoz holtomig buzgó

¹ Az egyezés Acad. M. Irod. Vegyes. ívrét 18 sz.

férji indulatomnak, ha lehetséges, ez által is könnyebbülést szerezzek.« A kötetben legelső helyen Báthori Gábor pesti ref. lelkész halotti tanítása van. (1—53 lapokon). Címe: »A főmester hivatalára (hívására) késelem nélkül elment Mária«. Jelige: Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik tőle. Luk. X. 42.

E tanítás végén van a búcsúztató. Azután Kolozsvári István sziráki pap beszéde következik. (57—85 oldalak.) A 86—140 lapokon foglal helyet Teleki verse, végén az epitaphiummal. Azután Rác István és Vadasdi István emlékversei jönnek. Az írók rendkívül hosszú címet adnak műveiknek, s már abban erősen felcicsérik a halottat és hozzátartozóit. Legrövidebb címet Mátyási Flórián választ: »Emlékeztető Cziprus, Mellyet a magyar Heliconról néhai mélt. R. Sz. B. gróf Széki Teleki Mária sírjára szomorú haládatossággal plántált a boldogultnak hamvaiban is tisztelője...« Szabó András nevelő a megholtak Bethlen Anna halála alkalmából fiaikhoz írt intéseit szedi versbe; bezárja a sort Schedius Lajosnak, akkor a pesti egyetem aesthetica-tanárának németül írt elegiája.

Teleki költeményének címe: Egy Igaz Jó Asszonynak valóságos képe, mellyet Néhai Méltóságos R. Sz. B. Groff *Széki Teleki Mária* Elfelejtethetlen emlékeztű Felesége áldott Hamvainak Tiszteletére Férji érzékenységgel felemelt gróff széki Teleki László.¹

A költemény Máriának egész életrajzát adja, a legaprólékosabb pontossággal. Így elmondja, hogy

Tsak harmintz esztendő volt élte határa.
Tizenkét esztendőt tölte tsak férjével.

Elmondja szokásait, elemlegeti szavajárását. A mit a versben állít, azt a jegyzetekben prózában igazolja. Mikor azt írja

Három nyelvet szóltál s mindhármát értetted,
És azokban a' szót akképen ejtetted,
Hogy bajos lett volna meghatározása
Mellyik a' Nemzeted Anyai szóllása,

jegyzetben hozzáteszi: »A' Magyar, Német és Frantzia volt az a' három nyelv, a' mellyen beszéllett.«

A költemény unalmas és sivár, csak ott lendül fel, a hol kis árva leányára gondol.

»Apád vagy s nem tud rajtad segíteni,
Boldoggá örömet tenne, s nem tud tenni.

¹ Kéziratban Académia. M. Irod. Régi és új írók. 4-rét. 132. sz. h jegy alatt. és 59 sz. 9.

Végre is elveszted érzékenységedet,
Nintsen anyád a' ki formálja szívedet.
Boldognak majd kéne egy jó embert tenni,
Anyád nem készített, Anya nem tudsz lenni.«

A költemény végéhez csatlakozik az epitaphium, melyet erőteljesen csendülő rythmusa, kerek egysége s gyöngéd érzelme a hosszú költeménynél becsesebbé tesz. Ime négy sora:

»Szép vala a' test is, de még szebb az elme,
Szép a' külső forma, szebb belső kegyelme.
Babonától tiszta szive kegyessége,
Milyen tsendes élte, olyan ditső vége.«

A hosszú költemény értékesebb és érdekesebb részét a francziás gondolatok teszik, melyek azonban sehova sem illenek kevésbé, mint épen ide. A franczia raison-költészet hatása ez, mely szülőföldjén nagy érzésekkel párosult, s melynek hozzánk csak bölceleti elemei s alaki sajátságai jutottak el. Hívei a fősúlyt a gondolatra helyezik, keveset törődnek a forma szabatosságával, nem bánják, ha versük ellapul, csak hirdethessék örökölt, avulásnak indult eszméiket.

Ily francziás eszméket penget Teleki e költeményében is.

Az asszonyok talám a' köz Társaságnak
Éppen oly tagjai, mint a' nagy Világnak,
Sőt ha olvasgatunk köz Történeteket
Nagy Poltzokon látunk Asszonyembereket
'S Akként megfelelni a' felsőbb tzeloknak
Többet köszönhetünk hogy sokszor azoknak,
Mint nagy Férfiaknak

A asszonyok gyakran vezetnek bennünket,
Nyájassággal sokra vehetik szívünket,
Azért ezen Nemnek jó Neveltetése
A köz Társaságnak igaz épülése.
Nem kell hát megvetni, hanem jobbitani,
Indulatit mindig jó uton tartani,
Belé kell önteni jó polgári szívet,
Tudjuk, hogy sok izben a' mennyi hasznót tett.
Azt kell véghez vinni, hogy ők Hazájokat
Szeressék és ehez kössék Királyokat. . . .

Szól neje családjáról, aztán elbucsúztatja a halottat gyermekeitől, rokonaitól, testvérétől, végre férjétől is. (E versek a jegyzet szerint szóról-szóra Mária szavait követik.) A költemény azzal

végződik, hogy Mária halála után leszáll egy felhő, melyben egy angyal ül, ki kézen fogva elvezeti Máriát. Mária megszólal s azt mondja, hogy férjét a halál után magához várja. Teleki látja, a mint Mária Isten trónusa elé száll, hol

. . fénylő korona téteték fejére
S énekszó kezdődék a tiszteletére.

Teleki annak a vágyának ad még kilejezést, hogy neje mellé vágyik a sírban, ő mellé az égben.

Teleki e versének egész története van.

Mátyási azt írja Cziprusában, gróf Fekete Jánosra czélozva:

Hát Pest Horáttzának hattyúját mi lelte?
Mely Eszterházinét akként énekelte,
Hogy míg magyar nyelven olvasnak és irnak,
Hirén diadalma nem lehet a sírnak.

A szél azt feleli, hogy senki sincsen, a ki szebben énekelne, mint a megholt férje, a ki

A' felett hogy Fia magyar Boálónak,
Atyjánál jobban ül nyergén a' szent Lónak.

Fekete János generalis azonban nem maradt hallgatag, bár Teleki most bizonyára szívesebben vette volna, ha meg nem szólal. Fekete is a francziások közé tartozott, de valamivel több ízlése volt, több érzéke a forma, s nagyobb hajlékonysága a hangulatok iránt. Különösen Voltairenak volt nagy tisztelője, kinek egyszer verseit is megküldte néhány üveg jó bor kíséretében. Voltaire válaszolt a küldeményre s azt felelte, hogy bora jobb volt, mint versei. Egy poetikai szabály is maradt ránk Feketétől. Azt tanította, hogy a vers nyer szépségben az által, ha oly verspár után, melynek rythmusa consonansban végződött, vocalisba végződő verspár következik.

Úgy látszik, a generalis ismerte Máriát. Költeményeinek második kötetében mondott is neki néhány kedveskedő bókot. Most fölháborodott Teleki hosszas és izléstelen versein, s nemes hévvel, bár szintoly fogyatékos versekkel meg is támadja az özvegyen maradt férjet.

Test bontássá váltak halottas verseink,
Élők unalmával ditsérjük híveink,
Legkisebb tagjaik külön rajzoltatnak
S Fabula, történet értők pusztittatnak.

Azt mondja, hogy a kálvinisták halottsirató éneke azért lett ily módfelett hosszú, mert a katolikusoké rövid volt, s az írók ez által is ki akarták emelni a két vallás közti különbséget.

Nagy gyöngédséggel ír Máriáról, s többek közt egész Voltaire szellemében azt mondja:

Érdemes asszonyság, kimondom sirodnál,
Hogy majd minden vallás csak babonából áll.
'S azért midőn arra rózsákat hinteni
Kivánok, hazámat így mertem inteni.
Tudván, hogy ez által felható lelkednek
Kedvesebb oszlopok tőlem emelkednek,
Mintha Tagjaidat külön ditséretre
Venném s ereklyéül Bálványtiszteletre.

A vershez egy »Küldés«-t is csatolt, mely így hangzik:

Ha mertem e versben rossz izlést kárpálni,
Azzal nem kívánlak, barátom, rostálni.
Tudván, hogy vallásnak hódolsz, nem eszednek,
Midőn ezerekre nő száma versednek,
Melyet Máriadnak irtál halálára
Kálvin Magyar Nyája komor szokására,
De tán a Satyra, mert nevetni szeret,
Azt mondná, hogy azért irhattál ezeret,
Mert érte szívedet nem igen rongálta
Fájdalom 's tsak szokás Versidet dictálta.
'S minthogy Mindeneket, hogy zokogni láttzál,
Felkeresni kívánsz, versed Tomussá vál.

Elképzelhetjük, mily rosszul esett Telekinek e támadás. Mél-tán sérthette, hogy a generalis ily hangon szól Mária emlékéről, s a feleség sirjánál oktatja a férjet — a mi megint a raison-költészet hagyománya; — sértette a mód is, melyen barátja a vallás-ról irt; még jobban bántotta, hogy Fekete, a ki csak nem rég azt irta neki »Eltöréd lantomat, mert felyül haladtál,« most elhide-gült tőle, s ily gyöngédtelenül ront neki. De legjobban az fájt, hogy a gróf e verset, mielőtt neki megküldte, másoknak mutogatta. Ez sértette leginkább Teleki hiúságát. Összeszedi hát magát, s fegyverkezik a generalis ellen. Versére ő is versben felel,¹ de meg-jegyzi, hogy feleletét csak azok érthetik tökéletesen, »a' kik a' Mlgs G. Fekete János Úr gondolkodása s élete módját közelebből

¹ Académia. Vegyes. 4-rét. 15 sz. 7. Teljesebben M. Irod. Régi és új írók. 4-rét. 133. sz. k jegy alatt.

esmerik.« Megköszöni, hogy nejről megemlékezett, kritikáját is eltűri, mondja, mert barátaitól mindig is eltűrte; de mélyen fájlalja, hogy e verset a gróf előbb másoknak mutogatta. Hosszasan ír a vallásról, melyet védelmébe fogad. Türelmes, nem szándékozik gúnynyal fordulni a hűtelen barát ellen, sőt inkább igazat ad neki. Elismeri, hogy versei hosszasak s máskor javítgatni fogja őket. Ebben írja ez érdekes sorokat:

Azt sem értem, hidd el, a vallás mit tégyen
 Vers módjánál 's hozzá hogy mi köze legyen.
 Ama belső vallást szivemből szeretem,
 De azért a' külsőt soha meg nem vetem.
 'S ha fogatkozását sokban által látom,
 Mégis gúnyolója nem lehet Barátom.
 Okos vallás szükség, 's ki ezt sértegeti,
 Az több kötelét is könnyen megvetheti.
 Ki pedig a' Virtust lábbal tapodhattya,
 Köz-Társaságunknak az tsupán tsak fattya.
 A' ki tsak tréfálgat az ártatlansággal
 Barom az, nem ember, Tigris valósággal.
 A ki gyengébbeknél a' virtust megbontya,
 'S Ámitó okokkal gyökerit felrontya,
 Ki úgy él, hogy másut nem várja jutalmát,
 Ki fő valóságnak nem féli hatalmát:
 Nintsen semmi célja annak életében,
 Istenét keresi maga személyében . . .

Teleki e versében van némi költői. Fekete támadása mélyen hatott rá, s hevesebb érzést keltett benne, mint minőket költészetében általán találhatunk. Talán sohasem jött neki vers igazabban és könnyebben, mint épen ez, sohasem maradt annyira a tárgynál, mint ebben, midőn a vádakats visszászórja ellenfelére, tűzbe jön, nem ér rá okoskodni, szenvedélye gyorsan ragadja, s utjában egyszersmind eszmék felé viszi. A költő védelmébe veheti a vallást és megholt feleségét, őszintén és mélyen felindul, s felindulását egy hűtellennek hitt barátára öntheti ki, — mind oly elemek, melyek élt és életet adnak a költeménynek.

De Feketének csaknem igaza volt, mikor azzal vádolta barátját, hogy nem érzi a fájdalmat, melyről ír. Teleki csakugyan hamar vigasztalódott, s a gyászév letelte után újra házasodott, elvéve báró Mészáros János tábornoknak Diószeghy Máriával való házasságából született leányát, Johannát. Johanna jobban illett Telekihez, mint a gyöngéd, szenvelgő Mária. Sokat forgott az

udvarnál, csillagkeresztes hölgy is volt, erélyes és férfias, mint a katonatisztek leányai rendesen.¹

Teleki új hitvesének is szentel néhány verset. Még jegyben járnak, midőn »*Egy szép Dámának, mikor Tréfa között eltörtem a' holyozó kosarát*« cz. versét írja.² Később megrajzolja »*A jó Asszony*« képét s ehhez Johannát veszi mintának.³

Szerinte a hitves legszükségesebb tulajdonai a kegyesség és a jó szív. Ebbe is bele vegyíti eszméit.

Sokan azt állítják, hogy a' sok tudomány
 Az Asszonyi nemben csak zavar 's egybe hány.
 Hogy az Asszony ember természeti esze
 Elegendő néki, 's nem vihetvén messze
 Elméjének vidám képzelődéseit
 Jól elébe adja Fő Házi Tisztyeit:
 És hogy ennél többre ki őket vezeti
 Az igaz tzeltyókat nállok eltemeti.
 De én ám ezekkel meg nem egyezhetem,
 Mert én érdemeit ily le nem tehetem.
 Az Asszonyi Nemnek oly szép tehetsége,
 Hogy a' férfi Nemmel egy a' tzelja vége.

Szól benne a nők elcsábításáról, a feldult házaseslet boldogtalanságáról, s a boldog családi élet üdvéről; majd megrajzolja a jó asszonyt a ház és család körében.

S nem minden komikum nélkül így folytatja:

Ez a' jó Feleség, ennek megszerzése
 E világi fő jó igaz meg Nyerése,
 A ki ilyen társra valaha akadhat,
 A' Teremtőjének méltán hálát adhat.
 A' ki pedig kétszer e' jót érezhette,
 Az érdeme felett jutalmát elvette.
 Kétszer valék házas, bátran elmondhatom,
 Hogy mindkétszer meg volt áldva gondolatom.
 Első társam el ment helyet készíteni,
 A másik Nállam ált helyét kitölteni.

Dicséri Johannát, kiről képét vette, s igaz szeretetet ígér neki.

De nemcsak családi élete változott meg Telekinek, hanem külső életmódja is. Még 1799-ben odahagyja Erdélyt, lemond hiva-

¹ E házasságból három gyermek született: Dénes, László, a »Kegyencz« szerzője, 1811–61. Auguszt. (1813—) Dégenfeld Ottóné, később Bozó Pálné.

² Acad. M. Irod. Régi és új írók. 51 sz.

³ U. ott. 3-ik számú darab.

taláról, s Magyarországra jó lakni. Nincs okunk kételkedni, hogy a buzgó főurat hazafias kötelességeinek erős érzése hívta ide, hol azt remélte, többet tehet a vérbefojtott eszmények föltámasztására.

Mindjárt hivatalt is vállal. 1802-ben a Dunamelléki egyházkerület világi főcuratora, egy év múlva a királyi tábla bárója, 1811-ben Somogy administratora, 1819-ben pedig a hétszemélyes tábla bírása lesz. Gondjai mindjobban elvonják a verseléstől. Ez időszakból csak két nagyobb verse maradt, egyik a »*Val-lás-Babona és Hitetlenség*«¹ a másik »*A magam menyországa*« vagy hosszabb címén: »*A magam menyországa ha álom is, mégis valami.*«² Egy látomását írja le az Apokalypsis és Dante modorában. Elképzei, hogy meghal, s lelke egy angyallal fölemelkedik az égbe, s onnan néz alá kihült testére. Az Úr elé vezetik, ki egy aranszálon függő mérleg serpenyőibe veti jó és rossz cselekedeteit. A rossz több, de két csepp vér, mely a másikba hull, lenyomja a jót. (A Megváltó vére. Teleki ezt nem mondja ki.) Az angyal elmondja, hogy e vérről semmit sem tudhatunk, de minden bűnösön segít. A menny kapuján belépve, roppant fényességben magára marad a lélek. Egy barátját látja jönni, megölelné, de nincsenek karjai. A szeretet érzését azonban jobban érzi, mint eddig bármikor. Szeme erősbödik, s lassankint másokat is észrevesz. Érdekes a kép, melyet a mennyei társaságról rajzol.

Socrates Szent Pállal együtt társalkodott,
A rejtett dolgokról együtt okoskodott;
'S ha hibázott Socrat, szent Pál tanította,
Járatlan utakon az eszét hordotta.

Socin Szent Péterrel, Kálvin Servetussal békén társalkodott.

Egy volt itt a' Hite a' Cálvinistának,
Egy a' Protestánsnak, egy a' Pápistának
És ha különbözött valahol érzelme,
Egyben kapcsolgatá az Urnak félelme.

Leopold és József császárok Friedrichchel és Catharinával beszélgettek, Achilles és Hannibal Laudonnal, Scipio s Eugen a nagy

¹ Acad. M. Irod. Régi és új írók. 4-rét, 51. sz. és u. e. csoportcím alatt 132. szám is.

² Impuruma: Académia. M. Irod. Régi és új írók. 4-rét 133 sz. c jegy alatt. Tisztázata: M. Irod. Régi és új írók. 4-rét 132. szám. I jegy alatt. U. ott. i jegy alatt a jegyzetekkel együtt. Negyedik példányban: M. Irod. Régi és új írók. 4-rét 51 szám. I. db.

Tamerlánál álltak egy csoportban. A nemet nem lehet a lelkeken megkülönböztetni: az asszonyi lelkek a férfiakéval egyenlő erejűek. — Látja a jövődő könyvét is, melyet, bár szabadna, senki sem nyit fel. Egy helytt a menny falán kárpit alatt nagy tükör van, melyben a halandók látszanak. Megnézi övéit, de erre fölébred. Maga mellett látja barátját, kinek rögtön elmondja az álmot.

Mondám, hogy már régen ezeket képzeltem,
De egyben is eddig örömöm nem leltem,
Ha szinte ez álmom sokban hibáztatott,
Mégis egy részében talám megnyugtattott.

E sorokkal végzi versét Teleki. Magyarázatul egy második verset fűz ehhez »*Védelme a' Menyországomnak*« czímen.¹ Megtámadták-e versét, hogy az védelemre szorult, nem világlik ki ráncok maradt irataiból. Valószínűbbnek látszik, hogy csak abból kimaradt gondolatait akarta egy újabb költeményben elmondani. Ebben hitvallást is tesz, magasztalja a megváltás nagy művét, de hozzá teszi:

Jól tudom, hogy ehez oly sokfélét tettek,
És azzal szentségén olyan erőt vettek,
Hogy a' józan elme szinte nem hiheti,
És a' tsúfolódó rossz szív nevetheti.
De nem vesztheti el azért igazságát,
Tsak vissza kell adni régi valóságát.

Majd így folytatja:

Azok a' sok régi mérges Doctoraink,
Kik lehettek volna igaz Oszlopaink,
Oly vastag színekkel festik az egeket,
S a' pokolról tesznek oly ijesztéseket,
Hogy egyfelől látszik jól balgatagságok,
Másfelől ki tettzik titkolt ravaszságok.

Érzi, mondja, hogy versét nem fogják kinyomatni hagyni, de reméli, hogy eljön az idő holta után, midőn nemzetsége kezébe veheti, s az ő gondolatát megérti belőle.

A költemény nem nagyszabásu mű, de egyik sikerültebb alkotása Telekinek. Kedvelt formáját, a látomást, itt emeli legjobban érvényre. A világirodalom ily képzeleti költeményekből két remeket mutathat fel, János jelenéseit és Dante Divina Commediáját. Teleki bármily messze maradjon is azok mögött, tisztességes mun-

¹ Mindenütt meg van, a hol a Menyország, de czíme csak a Régi és új írók 51. sz. ban van.

kát végzett. Elmondja gondolatait a földön túlról, s felvilágosultsága tiszteletet érdemel. Ez eszmék nem egyenesen s nem egyedül az övéi. Az egész kor telve azokkal. A magyar szellemi élet az erős idegen elnyomás ellen újra az egyesülésben keres erőt, mint egykor a török ellen Zrinyi idejében. Ujra semmibe sem veszi a valláskülönbséget, s a mint akkor Zrinyi hirdette, hogy »bár én más valláson vagyok, de a kegyetek szabadsága az én szabadságom, a kegyeteken ejtett sérelem rajtam ejtett sérelem. Bár volna százezer pápista mellett százezer lutheranus, százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek, ők megmentenék együtt a hazát;« — úgy hirdetik most újra: »Magyarok vagyunk, nem pedig pápisták, kálvinisták és lutheranusok.« — »Előbb vagyunk magyarok, aztán katolikusok.« A rendek felbuzdulnak a jobbság érdekében, s a szabadságot meg akarják velük osztani. Nemzeti ügyet látnak a közoktatásban, s a zsidó vallásnak is egyenjogúságát hirdetik. A bajban mindenkin erőt vesz az együvértartozás érzete s semmibe sem veszik a korlátokat. Innen az egész nemzetben a vallási türelem, innen jut az be Teleki műveibe.

E műhöz »Jegyzés az elébbeni Munkára« című értekezést csatol a szerző.

E nagyobb művek mellett Teleki kisebb verseket is ír. Felköszönti lakodalmat ülő barátját, kritikát ír barátainak irodalmi dolgozatairól; így megbírálja Dessewffynek »A' Lisbon veszedelme Voltaireből lett Fordítását«; versben felel leveleikre; ír névnapi köszöntőket (Bánffy Susánna és Teleki Polyxénához); kedvvel fordul a tréfás tárgyakhoz, epitaphiumot készít egy ezüst servicere, levágott »czoff«-jára, — de az ily versek még kevésbé sikerülnek neki, mint a komolyak. Kedélye nem elég vidám, nyelve merev, nincs benne semmi hajlékonyság, s nincs elég költői tehetsége, mely a kis tárgyat is érdekessé tehetné. — Teleki alkalmi költő. Egy-egy halálozást s más nagyobb eseményt versekbe foglal, de tárgyát nem tudja költőivé emelni; nem igen van leleménye, s általánvéve igen keveset merithet magából. Valami tényről csekély gondnal, nagy hirtelenséggel összeüti nehézkes verseit, ebben áll költészete, melynek javarészt a gondolatok teszik. Néha fölbuzdul, de fölbuzdulása kevés költői ihlettel jár. Így írja verseit a nádor fogadására, (»mikor a' Palatinus Budára lett megérkezésekor az uraságok az ő tiszteletére a' Magyar Földön lakó Nemzetek Nationalis ruhájok szerint készült Maskarával megtisztelték, ekkor adattak által ezen

versek. ») A vers mellé odacsatolja annak francia fordítását is, s midőn a nádor ezt fölöslegesnek mondja, új kis verset ír hazafiságáról.

Íme ez Teleki költészete. Legfontosabb mindenesetre eszmei része. Láttuk gondolatait a vallásról, felvilágosultak s helyesek azok, láttuk a hazáról és királyról. E kettőt szorosan összekapcsolja, s érdekeiket közöseknek tartja. A harmadik eszmecsoport a családra s ennek kapcsán a nőkre irányul; itt úgy látjuk, mint a nők egyenjogusításáról szóló tanok magvetőjét; vetése épen napjainkban van kelőben. Ugyancsak a család kapcsán jut a neveléshez. Parainesist s atyai intéseket ír fiaihoz.

Legerősebb oldala mindenesetre a próza. Nyelve a költőiségnek hijával van ugyan, s erőteljesnek sem mondható, de értelmes, s magyarság tekintetében szinte kifogástalan. Eszméit is itt fejtheti ki legjobban, hol a mérték és rím nem köti. Kár, hogy előadásukban itt is terjengős, bőbeszédű. Prózái is nagyrészt alkalmi művek. Egyforma biztossággal kezeli a német és magyar nyelvet. Azon írja gyászbeszédét gróf Teleki István fölött, s később véleményét az akademiáról. Atyjáról írt prózai műveit, — legalább cím szerint — már említettük. 1812-ben nyomtatásban is megjelent megyei beszéde nem tartozik ide, ép úgy theologiai nagy műve sem, mely kéziratban van meg az Akademiában.¹

Messze vinne, ha felsorolnánk tanácsait, melyeket Parainesisében fiaihoz intéz. Az irodalom emelésére célzó munkáin kívül itt csak egy erkölcsi tekintetben érdekes művét ismertetjük melynek rövidre fogott címe: »A valóságos Nagy Embernek Képe«,² melyet Mészáros János halálára (1801) írt. Apósa feddhetlen jellemű férfi volt, nagy híve az uralkodó-családnak, miért tábornagy, egy huszárezred tulajdonosa s a Mária Theresia rend vitéze is lett. Teleki maga »halotti emlékeztető beszéd (Panegyris)«-nek nevezi művét, melynek jelige: Fortius est, qui se . . . etc. Teleki nem keveset foglalkozhatott bölcsészettel, minden sora elárulja ezt. El a következtetések biztossága, szabatos gondolkodása, s mélyrelátó tekintete. Fő erkölcsi elve: »Mindenkor egyformának maradni«. Fölháborodik azon, hogy »nagynak lenni és embernek lenni, közönségesen két különböző értelemben vétetik«. E hibás felfogás maig uralkodik. Nagy embernek mondjuk a nagy író, tudóst, hadvezért,

¹ Egyház és bölcselem. 4-rét. 1. szám.

² Acad. Vegyes. 4-rét. 15. sz. I. Három példányban egymás mellett. Az első kettő tisztázat, teljes; a harmadik az első fogalmazás, hiányos.

ki gyöngye jellem mellett nagy tehetséggel van megáldva; pedig ez esetben nem az ember nagy, csak az író, tudós, vezér, holott a nagy embert a nagy jellem, a szív és ész összhangja teszi.

Aztán elősorolja, hogy mit kíván a nagy embertől. Legyen abban okos vallásosság, jóság, önzetlenség, rettenthetlen bátorság, szókimondó egyenesség, s hűség a fejedelem és a haza iránt. De »mindezen jó tulajdonságok a' nagy emberben majd semmit sem érnek magokra, hanem ha az a tökéletesség is meg van benne, hogy mindenkor egyforma, mindenkor magához hasonló legyen«. Az igazi nagyságot tehát annak állandóságában látja, és igen helyesen. Ki ne lágyulna el néha-néha, ki ne tenne elvétve némi jót, ki ne ragadtatná magát egy elszánt pillanatban hősi tette? De mily kevesen vannak, a kik ezt állandóan s így természetükből folyólag cselekszik. Ép az állandóság a nagyság jegye. A nagy író győzi le a változó divatok szeszélyét, vagy a szeszélyek divatát s marad állandóan nagynak. Hány író nem kap fel a közönség, ki aztán — a megszokott kifejezés szerint — kiírja magát, míg a nagy költő századok után is hat, ha kevésbbé is, mint saját korában. Épen a hatás állandósága nagyságának mértéke.

Teleki háromféle erkölcsi cselekedetet ismer, jót, nemest, és fényeset. A jó »szorosan az erkölcsi tudomány Regulái szerint való; a' nemes ennél több, önmegtagadással jár, a' fényes külső színnel nagynak és váratlannak látszik.« Az elsőre példa Cicero; a Curiatiusoké nemes cselekedet, de hogy Cato azért magát megölte, s Scaevola kezét elhamvasztá, az fényes tett vala. Erős meggyőződése, hogy a jó ember csak jó, a nagy ember ellenben nemes cselekedeteket visz véghez.

El kell ismernünk, hogy ha példái nem minden részben találók is, a megkülönböztetés három neme eléggé sikerült. A további Mészáros magasztalása és bucsúztatója lévén, ide nem tartozik.

Másik, fontosabb prózai műve a Menyországához csatolt Jegyzés. Ez részben közvetlenül a versre vonatkozik, másrészt távolabb, a költészet mezejére tekint. Hogy nem a vers után szoltunk róla, fontossága és terjedelme okozza. Az első részben a versre tesz jelentéktelen megjegyzéseket. Sokkal fontosabb a második rész. Legelőször is két részre osztja a poesist, s ezzel azt a hűrt pendíti meg, mely később Erdélyi János keze alatt adott tisztább és erősebb hangot. Arra a szétválasztásra törekszik,

melynek alapján később Greguss verstan és költészettan közt különbséget tett költészettanában.

»Szükséges, — mondja Teleki — a' Poesist két részre elosztanom; az egyik a' gondolatok megválasztása, felsősége és tisztasága; a' másik az a' szóbeli köntös, a' melyben gondolatunkat fel öltöztetjük, fel ruházzuk, és fel tzifrázzuk; az első az a' tágasabb értelemben vett Poesis, a' másik pedig a' Versificatio, vagy verselés mestersége. E' kettő hogy nem egy, az a' vagy csak abból is ki tettzik, hogy sok Poémáink vagynak, a' melyek nintsenek versebe öltöztetve, és a' melyek mégis a' magok Nemekben elfelejthetetlen Munkáknak maradnak«. Ilyennek tartja Fénélon Télémachját, Young Éjszakáit, Milton Elvesztett paradicsomát.

»A Poesisra megkívántatik a' szép gondolat és Inventio, a' Versificatióra pedig a' szép tiszta Stylus és annak bizonyos Regulák vagy Metrum és Rithmus alá való szorítása. A' gondolatokra vagy Obiectumra nézve elosztatnak a' Poémák az Epicumokra és Lyricumokra etc. . . . A' verselés módjára nézve pedig a' Hexameterekre, Distichonokra, Stróphákra, Zaphicusokra etc.« — — »Magát a' Poésist senki se adhattya másnak, arra születik az ember, a' Verselés Mesterségére pedig meg lehet akár kit is taníttani; amarra a Természet ad ajándékot, erre készíteni lehet az Ifiat«. Nem tudja elhinni olyanról, hogy költő, a' ki nem a' gondolatokban, hanem egyedül a' külső köntösben keresi a »Poésis Mesterségét«.

Szól az egyes műfajok tartalmi követelményeiről, hogy az epicum »fenhéjázó gondolatokat« kíván, a' lyra inkább a' furcsát kedveli; de kiemeli, hogy »a' gondolatok tisztasága és igazsága mindenkor megkívántatik«.

A stilustól tisztaságot, érthetőséget és felemelkedést kíván. Azt kívánná, hogy az író mindent magyar szóval tegyen ki. Új szót csak az csinálhat, ki a' nyelvet igen jól érti. Ő maga nem hiszi ezt oly szűknek, hogy minden lépten-nyomon új szóra szorulna. »Nem állítom én azt, — írja — hogy az embernek a' versben olykor szabad ne legyen némely apróbb constructio reguláját el mellőzni, Szókat, Syllabákat, Betűket kihagyni vagy által tenni, csak az ember ezzel a' nyelv (Geniusán) természetén erőt ne vegyen«. Ilyeneket maga is sűrűn használ, leggyakrabban s nem épen kifogástalanul a metathesist.

A szavak megválasztásával nem sokat bajlódik. Eligazítja

azzal, hogy ezt inkább lehet érezni, mint leírni. A verselésnek három nemét ismeri: először: »a' hol tsak a' Metrumra vagy on vigyázat;« másodsor »a' hol tsak a' Syllabák számára és a' Cadentziákra vagy on figyelmezés«, harmadsor olyan, »a' hol mind a kettőt követni kell«.

A metrumos magyar és német versen erőltetést érez. Okát abban találja, hogy az éneklés és metrum egy kútfőből veszi eredetét, s mivel a német nyelv a sok consonans miatt az éneklésre nem alkalmas, azért nem alkalmas a metrumos verselésre sem. De a magyar nyelv az énekre alkalmas, így itt más okot keres, s ezt abban találja, hogy hosszú szavaink nehezen illeszkednek a szigorú mérték bilincseibe. Másfél syllabányi rimet kíván s ezt úgy értelmezi, hogy »az utolsó előtt való syllabának is a vocalissa meg egyezzen; p. o. szüksége, vége, ege«. Nem tart Bacsányival, ki háromféle *a*, *e*, *i*-t ismer, s ezeknek egymás közt pontos megegyezését kívánja.

Az assonanciáról oly helyesen szól, mint Arany előtt talán senki más. Mivel *b—p*, *d—t*, *k—g* között kevés a különbség, azért ha ezek egyező magánhangzók közt egy kis különbséggel fordulnak elő, nem hiba; pl. szépségében — épen; néked — téged. Gyakran megesik, »hogy a' két utolsó Syllaba vocalissai között két, sőt három Consonans is vagy on, azért ha ezek nem egyeznek, vagy az egyik Cadentiába az egyik betű elhagyatik, nagy hibának nem esmérhetem.« p. o. Istent — mindent, másnak — Marsnak. — Szól gróf Fekete említett tanácsáról s gróf Desöffy-éről, hogy a végszók ne egyenlő számú syllabákból álljanak, s hogy különböző beszédrészek rímelenek össze, mint atyjától tanulta.

Művét nem szándékozott kiadni, s csak holta után várt elismerést. Nem hitte, hogy életében oszlathassa szét soraival a sok balvéleményt, de remélte, hogy »Késő Maradékja« megtalálván, elolvassa, s »világ elibe is terjeszti, ő pedig már akkor mindazt, a mit e soraiban irt, tisztán és világosan látja, s áldani fogja sorsát, hogy földön laktában a maga emberi nyomán túl mert tekinteni.

Igy írta ezt Teleki e század első éveiben, de művét még sem hagyta rejtve, hanem némi változtatással maga kiadta a Tudományos gyűjtemény 1819. évi I. füzetében.

Szűkebb látkörű, mert csak a nyelvet tekinti, Teleki másik prózai műve: »A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései«;

hatása mégis nagyobb volt, mert mindjárt megiratása után nyomtatásban is megjelent, más két pályairattal együtt, s épen oly időben, midőn a nemzeti nyelv általános figyelem tárgya volt.

A magyarság csak II. József idejében kezdte megbecsülni nemzeti nyelvét. Ezzel is úgy járt, mint sok más kincsével, melyek becsét csak akkor ismerte fel, midőn meg akarták tőle fosztani. A nyelv fontosságát is előbb látta be Bécs, mint a nemzet, s ez csak azért irányozta rá figyelmét, mert megszokta az alkotmány erős bástyájának tekinteni azt, mi ellen az udvar támadást intézett. Eddig a közélet és a tudomány nyelve a latin volt, a társaságból hol a franczia, hol a német szorította ki a magyart, s a költészet forrása, mely egyedül táplálhatta volna, épen csak hogy ki nem apadt. Hajtott e nyelv egy pár ékes virágot Gyöngyösi István, Mikes és Faludi gondozása alatt, de a nyelv előmozdítására irányuló törekvések öntudatosakká csak Kazinczyval lettek. Ő hatalmas nyelvujtást indít, mely csakhamar átcsap az irodalomból a közéletbe. Az 1790-iki országgyűlés már nemzeti kincsnek tekinti a nyelvet s szélesbíteni igyekszik használatát. A fejlődő nyelv geniusa oltárt és menhelyet keres magának; s a nyelv fejlesztésének eszméjével csakhamar a magyar színészet gondolata társul. Az 1805-iki országgyűlés minden téren megkezdí a magyar nyelv használatát, mely bevonul az iskolába, a törvénykezésbe s a nyilvános életbe. A megyék törvénykezési szólások gyűjteményéről gondoskodnak, bármint törekszik is a kormány ezt megakadályozni.

Ily körülmények közt tűzi pályakérdésül a magyar nyelv tudományos vizsgálatát Kulcsár István, a *Hazai Tudósítások* érdekes szerkesztője. Az első e nemű pályázat-hirdetés a Görög és Kerekese volt hazánkban, kiknek húsz aranyához Nunkovits György pécsi nagyprepost még harminczat csatolt. E pályázat szülötte Gyarmathy Sámuel »Nyelvmester« e. Kulcsár pályázata sem maradt eredmény nélkül. Huszonegy felelet érkezett, köztük három kiváló, melyek mindegyike megérdemelte s meg is kapta a jutalmat, bár Kulcsár eredetileg csak két díjat tűzött ki.¹ Az elsőt Kiss János, a másodikat Pántzél Pál nyerte el, a harmadikat Pucz Antal »Nagy-

¹ Kulcsár 50 frtot tűzött ki jutalmul, mihez b. Prónay László még 100 frtot adott. Így lett ez első, amaz második jutalom, míg a harmadik mű számára Prónay Sándor, László fia, ajánlott fel 50 frtot. L. Szász Károly: Gr. Széchenyi István és az Academia megalapítása. 27 lapon.

Bajtsi Plébános Ur jeles tudománnyal és fontos ékesen szólással készített¹ műve, mely soha sem jelent meg nyomtatásban, hanem kéziratban letétezt a Múzeumban, s így hatása nem lévén, nem is foglalkoztak vele. Készült negyedik mű is, mely a pályázaton részt nem vett, s így jutalmat ugyan nem nyert, de borostyánt igen, s a közvélemény ebben a műben látta a pályázat valódi sikerét. Teleki László »Buzgó esdeklései« e mű, mely 1806-ban külön, s u. ez évben Pántzél és Kiss művével egybekötve is megjelent.

Pántzél és Kiss a pályakérdés hármas felosztását a címbe is kitüntetik: »A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről.« Jellemző Pántzél művére, hogy »a nyelv természetének és belső mivoltának« vizsgálatát kifejedte, s csak a bírák kívánságára vette fel később *Toldalékul*. Vannak benne jó gondolatok, de nagyon is szívesen foglalkozik anecdotákkal, zavaros és bőbeszédű. A mi jó van benne, azt nagyrészt Kiss Jánosnál is megtaláljuk. A dömölki prédikátor először is azt vizsgálja, mikor tökéletes a nyelv? Ha gazdag, értelmes és kellemes. A gazdagság maga három dologban áll: a kifejezések sokaságában, elvont szókkal való bővelkedésben és új szóknak könnyen való formálhatóságában. Visszatekintve nyelvünk fejlődésére, a gazdagság fővirágoztatóját a szabadságban látja. Nálunk eddig két kor kedvezett a nyelvnek, a reformatio és II. József kora.

Azt mondja, hogy a szószármaztatásban gazdag a magyar nyelv, de szegény »velős és hathatós összetett szókban.« Sajnálja, hogy sem a szóknak, sem a visszamutató névmásoknak nincs a nemek szerint külön alakjuk. A nyelvet gazdagítanunk kell, és pedig szélesbítsük elavult szólások és tájszók föltámasztása s az irodalomba vezetése által, más nyelvből való fordítások s végül új szólások alkotása által. Tegyük hathatóssá és kellemessé a gyakori hiatusok és hangtorlódások kiküszöbölésével, hosszas szavaink megvagdalásával, s a szórendbe vitt változatossággal. Beszéljünk azért magyar nyelven, azt és azon tanítsanak az iskolában s több magyar adja magát mesterségre és kereskedelemre. Írásban pedig javítsa és terjeszsze az írók gondja s a fordítók művészete. De mindennek úgy lesz igazán fogantatja, ha a fejlődő nyelvet felkarolja az udvar és a főváros, hova az írók és tudósok a nagyobb dicsőség kedvéért vágyódnak. Tudós társaság kutassa a nyelv törvé-

¹ Lásd Hazai Tudósítások. 1807. V. füzet. 40 lap. »A Magyar Nyelvről« cím alatt.

nyeit, fejlődését hirdesse a színház, vizsgálására jutalmak csábítsák a nyelvmívelőket. Mindezekhez még az írók, olvasók és könyv-árusok kiművelése szükséges.

Kiss János művét azért ismertettük, hogy értekezése az *Esdeklések* mértéke legyen. Sok jó oldala van, melyek közt nem utolsó rövidsége, világos elrendezése s az, hogy két nagy intézetet is említ, mely a nyelvet szolgálja, Társaságot és színházat. E kettőt Teleki is említi, s ő már szervezetükre is kiterjeszkedik, ebben áll elsősége társai fölött. De viszont zavarosabb azoknál, elrendezése sem oly világos, s figyelmét sokszor egész mellékes dolgokra is kiterjeszti, mi által terjengőssé lesz.

Teleki műve a legterjedelmesebb. A többiek csak három részre oszták az anyagot, ő az öt részt is 22 §-ból álló *Toldalékkal* kíséri. Az első rész a nyelv eredetét keresi, s azért történetünkön tekint át. Az örök hadakozás nem engedte a nyelv pallérozását, melyet sülyedéséből csak a reformatio emelt ki. A második rész a nyelv természetével foglalkozik, s bővítését a régi szók felújításán, provincialismusok elfogadásán s új szók képzésén kívül abban keresi, hogy fogadjunk be idegen szókat, mint a hogy a latin átvett ilyeneket a görögtől. Majd (28—35. §.) egész kis nyelvtant ad, hogy kitűnjék, mily nagy jövő vár nyelvünkre, melyet (III.) eddig csak a theologia művelt, míg a törvénytudományra sokkal csekélyebb befolyása volt a nyelvnek, mint Erdélyben.

Tulajdonképeni tárgyára a IV. részben tér, s előszámlálja, mi köti meg a nyelvet. Ilyen a fogyatékos cultura is, melyet a folytonos harc akadályozott fejlődésében. A bevándorlók eléggé eltanulják a nyelvet, az alkotmány sem akadályozza, de igen az, hogy a király nem él köztünk, s főuraink sem laknak itthonn. A gyakorlati élettel sincs semmi köze; a közéletből kiszorítja a deák. Nagy baj a nyelvmívelő társaságok hiánya, az iskolák hibás szervezete s a paedagogia elhanyagolása, továbbá hogy tudósaink nem irhatnak szabadon, s elhanyagolják a fordításokat. Kevesen is tanulják nyelvünket, mert »egyéb élő nyelvekhez majd semmiben sem hasonlatos,« azaz »leány nélkül való anya.«

Hogy nyelvünk legalább magában fejlődhessék, irassunk grammatikákat, lexikonokat, s álljanak fel nyelvmívelő társaságok. Becsüljük meg a tudóst, adjunk neki kenyeret, tűzzünk ki jutalmakat, pártoljuk a folyóiratokat. Beszéljünk a közéletben magyarul, s építsünk magyar színpadot. Fordítsunk szindarabokat, képeztessük

színészeinket, biztosítsuk mindeniköknök külön szerepkörét, s épít-sünk művészetüknek állandó csarnokot.

Legfontosabb a *Toldalék*. Magasztaló szavakkal emlékezik meg az országgyűlésről, mely kimondta a magyar nyelv használatát. Azt hiszi, ezzel a társnemzeteket magunkba kell olvasztani, mint Szent István ajánlja. Legyen egy nyelvünk, mint egy alkotmányunk és egy nemességünk van. — Ha valamit nem bírnánk eleinte kifejezni, arra való a Tudós Társaság, próbálgassa az igaz magyarsággal kimondani.

A nemzeti nyelv viszi előre a nemzeti culturát. De azért őrizzük a deák, s tanuljuk az élő nyelveket. Mindenek előtt pedig álljon fel Tudós Társaság, melynek elnöke lenne a nádor; tagjai minden tudományt képviseljenek, — a theologián kívül. Fő cél: az irodalom művelése és emelése, pályadíjak kitűzése, könyvek kiadása által (*censura nélkül!*). A Társaságnak lennének dirigens, munkás és becsületbeli tagjai. Ennyiben állna a Tudós-Társaság, melynek rajzában lehetetlen Bessenyei »*Jámbor Szándék*«-ára nem ismernünk.

Van e műben sok fogyatkozás (pl. midőn a magyar nyelvet a zsidóhoz és a laphoz hasonlítgatja), sok kitérés és ismétlés, de van sok jó gondolat is. Mindenesetre megvan az az érdeme, hogy két határozott intézményt ajánl a nyelv istápolására, egyet az élet, egyet az irodalom számára: színházat és akadémiát.

Az Akadémia eszméje nem volt egészen új. Már Mátyás korában vannak nyomai. (Celtés Konrád. I. László K. idézett művében 10. lap.) Gyöngye és sikertelen kísérletek után Bessenyei kezdte szőni-fonni ez eszme zászlaját, melyet aztán Révai emelt magasabbra. E lobogónak Széchenyi előtt nem volt lelkesebb híve Telekinél. Nem elégedett meg pályaművével. A nyelvművelő társaság mindinkább bele olvad egy nagyobb intézetbe, mi nem lenne más, mint a tudományok magyar akadémiája. A nyelv önczélből lassanként a nemzeti műveltség s a magyar tudományosság eszközévé válik. A gond megoszlik a nyelv és a között, a mit ez a nyelv hirdessen. Már Bessenyei azt tanítja: »Az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány,« a nyelv pedig csak »a tudománynak kulcsa.« Teleki figyelme is egyre jobban ez intézetre fordul s 1806. júliusában az épp akkor meginduló »Hazai Tudósítások« első számában pályázatot hirdet, hallani kívánván »a Tudós és nagy tapasztalatú Férfiaknak javallásaikat.« A pályázat

egyenesen a Tudós Társaság szervezetére vonatkozik, mi a *Buzgó Esdeklések*ben még csak Toldalékul szerepelhetett, így hangzik: »Mitsoda Intézet szerint lehetne Magyarországban oly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani, és leghelyesebben elrendelni, a mely nem csak a' Magyar Nyelvet és literaturát gyarapítaná: hanem a' külföldi tudós dolgoknak is megkívántatható ismeretét is az Országban a' Nemzet javára elterjesztené.«

Még a pályázat határidejének (1807. jun. 8.) lejárta előtt az országgyűlés is foglalkozott a kérdéssel, de eredménytelenül. A beérkezett 13 felelet, — köztük első a Fejér Györgyé — nem elégitette ki Telekit; csakhamar maga lát hozzá, s a feltett kérdés tárgyát — a beérkezett művek felhasználásával — részletesen kidolgozza, és pedig német nyelven, hogy minél nagyobb körben hasson főuraink között.

A munka 1810-ben jelent meg Trattnernél. Címe: »Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn. — Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus Teleki.«

Külföldi társaságokra hivatkozik, melyeket ifjúkori útjában tanulmányozott. Az intézet felállítását csak a kormány segédelmével remélheti. Vegye gondjai alá az uralkodó, mint külföldön szokás. A Társaság tekintélyének növelésére, protectora az uralkodóház egy közkedveltségű s értelmes tagja legyen, pl. József fmg nádor. Ezen kívül a Társulat senkitől se függjön. Hiba volna, ha valamely társadalmi osztály nagyobb befolyást gyakorolna. Kivált a papoktól fél, mi megint Bessenyeire mutat. Szeretné a Társaságot felszabadítani a censura alól.

A második részben a protector és a tisztviselők jogait szabja meg. Kiváló gondot fordít a titkárokra. A tagokat 3 csoportba osztja, lennének igazgató, dolgozó és tiszteleti tagok. A működők szaktudósok, a többiek az irodalom barátai. Szól a választásokról, mely alól csak a protectort és az elnököt veszi ki, kik között hasonló viszonyt óhajt, minő a nádor és Pest-megye administratora közt van. A tagok becsületének emelésére jó volna, ha ezek mind valami érdemrend-félét viselnének.

Hat osztályt tervezett, melyek mindegyike évenként legalább egy-egy pályázatot hirdetne, felváltva elméleti és gyakorlati irányút. Minthogy pedig sokan csak a dicsőségért versenyeznének, a nyertes kérdeztessék meg, pénzt kíván-e, vagy egy akkora értékű érmet. A nyelv már szinte mellékes előtte, a pályaműveket latinul és magyarul is elfogadja.

A tagok kisebb dolgozatait a társaság időnként összegyűjtve kinyomatná. Meg is bízhat valakit valamely mű megírásával. Felkarolja a fordításokat is (nyomtatott ivenként 6—8 frt!), sőt lapot is adhatna ki, melyben igazságos kritikát gyakorol, s melyhez a művelt olvasók számára mellékletet is csatol.

Először valamely magánházban vonulnának meg, s lassan terjeszkednének, könyvtárt, természettudományi gyűjteményt, sőt physikai eszközöket szerezgetve.

Nyomdára is szükség volna, mire 120,000, s nagy nemzeti könyvkereskedésre, mire 100,000 frtot szán, míg az évi kiadás 26,000 frtot tenne ki.

Az ehhez szükséges alapot közadakozásból, a tanulmányi alap tőkéjéből és az eltörölt rendek birtokaiból vennék, míg az évi jövedelem növeléséhez az állam s a kincstári birtokok is hozzájárulhatnának. E pénz nem volna haszontalan kiadás. Árán a nemzeti műveltség emelkednék, a »nemzet energiája nőne«, mint Teleki kifejezni szokta. A mellett fejleszti a nemzeti nyelvet, mi önállásunk egyik alapja, emeli s irányozza a nemzeti irodalmat, ismerteti a külföldit, emeli a tudósok társadalmi állását s magát a tudományt, felszabadítja a közönség eddig elfogult gondolkodását, magyarázza a politika viszonyait, népszerűsíti eszméit, s harczol az előítéletek és balvélemények ellen. Ebben állana a Társaság czélja, ennek elérésében sikere.

Ő maga nem kíván elismerést. Neki elég jutalom önérzete, s a remény, hogy e Társaság felállítását valaha megérheti.

Fájdalom, nem érhetette meg. A nemzet csak lassan barátkozott meg az új intézet gondolatával, bármennyire javát czélozta is az. 1808-ban az országgyűlés is kimondta ugyan (VIII t.-cz.) hogy egy felállítandó Tudós Társaságnak szükségét látja, de még 1811-ben sem foglalkozott azzal. A nemzet mulasztását most is magánosok pótolták. Széchenyi Ferencz a Nemzeti Múzeum alapját veti meg, a nyelvújítás kérdésének tudományos vizsgálására Marczibányi István tűz ki jutalmat, melyet most Teleki Józset, László fia, nyer el. Marczibányi költői művek jutalmazására is tűzött ki díjakat, s a bírálat jogát a Nemzeti Múzeumra bízta. E bizottság elnökségével József nádor az Academiaért buzgó főurat, Teleki Lászlót tisztelte meg. Ennyi hálát nyert törekvéseiért, ő adhatta át a jutalmat a fejlődő magyar költészet bajnokainak. Így ha el nem érhetette is, legalább megpillantotta az ígéret-földét.

1821. martius 24-én meghalt, alig néhány nappal azután, hogy Kolozsvárrt a nemzeti színészet állandó csarnokát felszentelték, mivel egyik reménye sok viszontagság után teljesült. Másik álma, az Académia, halála után is tapasztalta jótékonyosságát. A család az elhúnytak 30,000 kötetből álló könyvtárát a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, honnan az Académia birtokába jutott, s ez intézet könyvtárának első alapja lett. Az Académia már nem róhatta le halálját, de kegyelettel emlékezett meg a halotról. A könyvtár megújításakor Bajza mondott róla beszédet, s a megalakult Academia fiát, Józsefet választotta Széchenyi mellé elnökéül, a fiúban tisztelvén meg az atya érdemét is.

Szelleme örökségül szállott fiaira, s ha a Telekiek nevével e század történetében és irodalmában találkozunk, az az ő nevelésének érdeme.

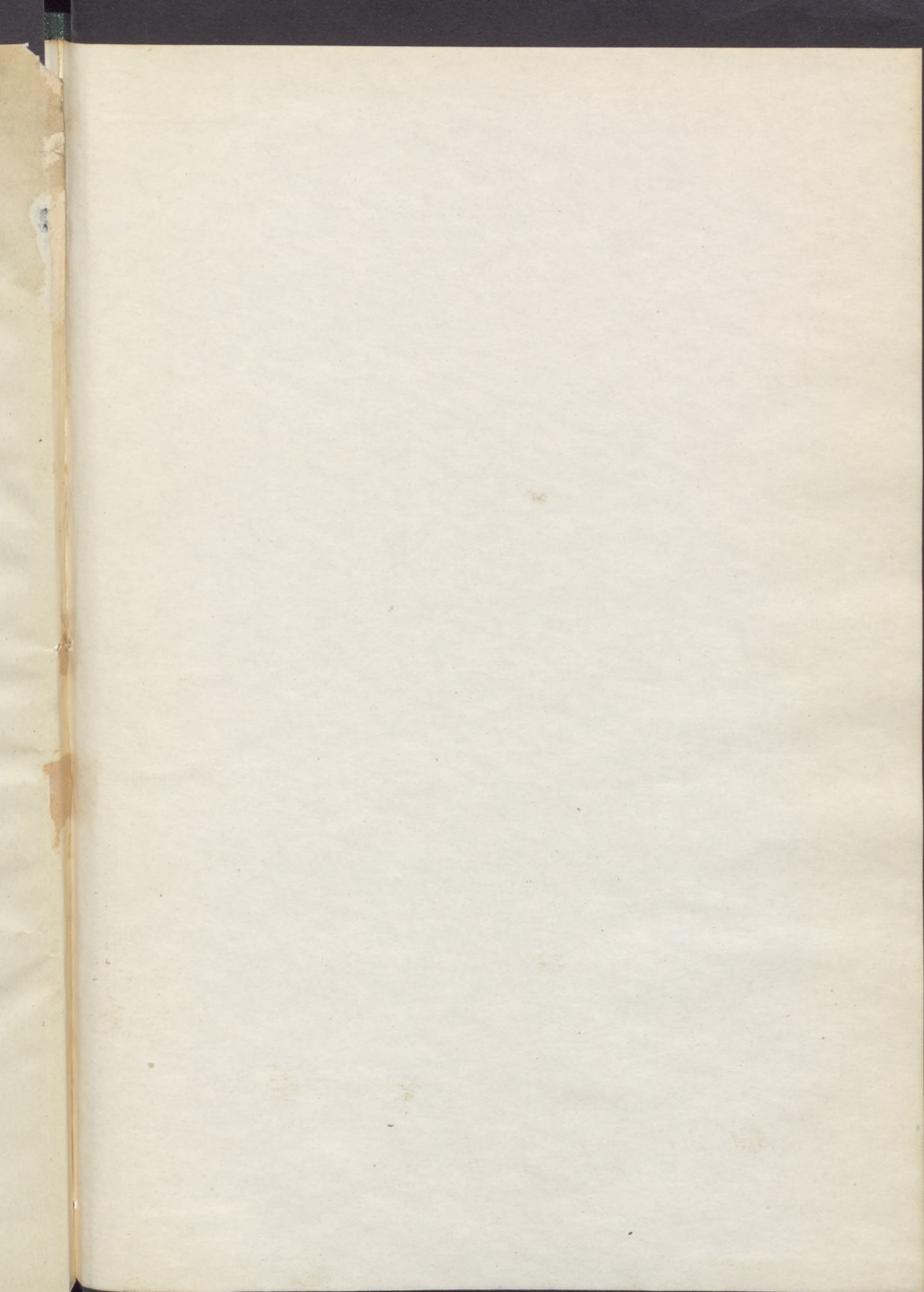
Irodalmi pályája nem hagyott mélyebb nyomot maga után. Szépirodalmi művei nem nagy értékűek. Drámái és költeményei Bessenyei nyomán s a francziák hatása alatt készültek. Műveit Voltaire mintájára önmaga bírálgatja, de jóakarata és aprólékoskodó figyelme nem pótolhatják a tehetség hiányát.

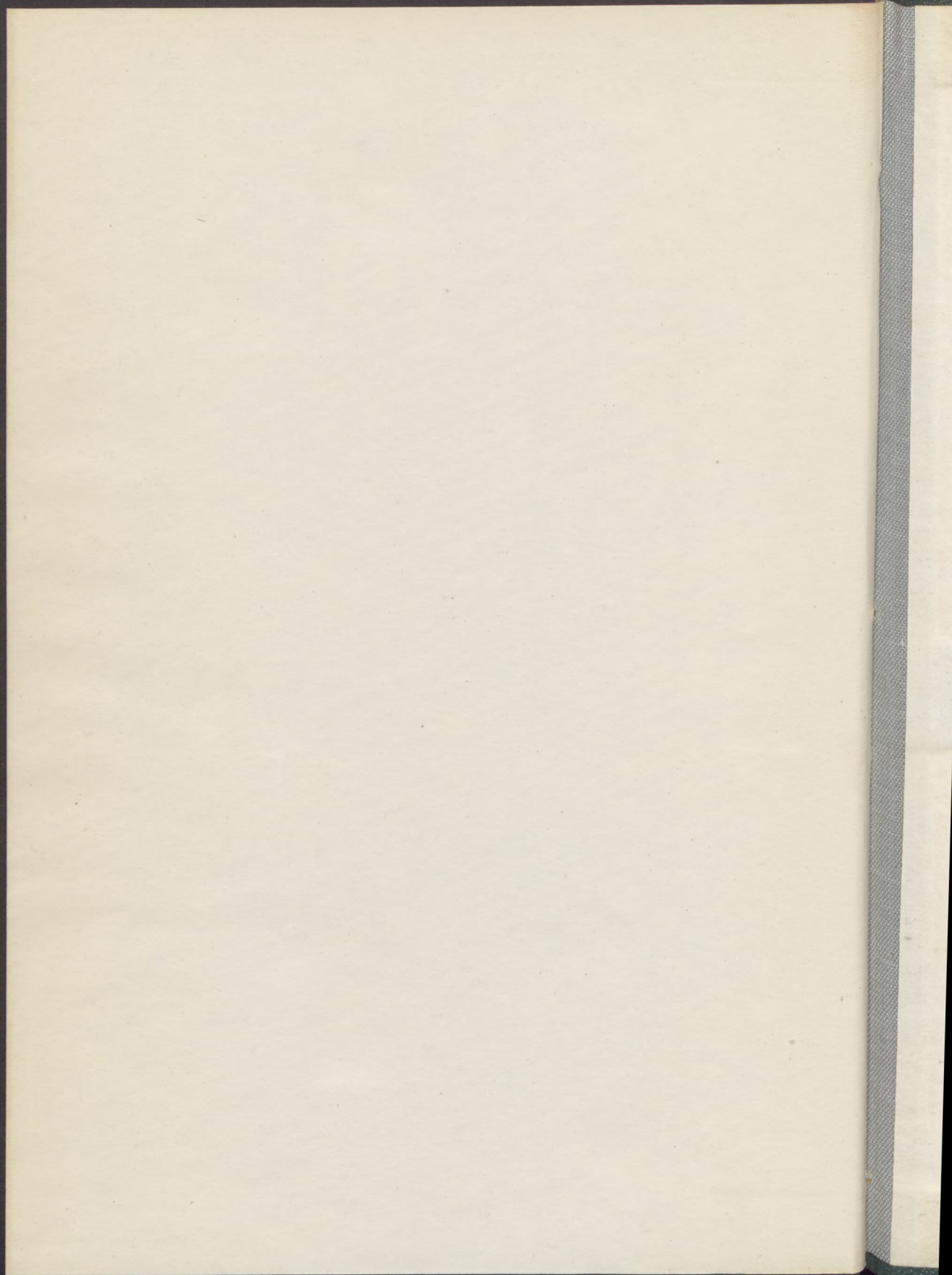
Élete gazdagabb volt törekvésekben, mint sikerekben, de a halál nem szüntette meg egészen. Törekvései mind beteljesültek, eszméi nagyrészt el is avultak. A nyelv, melyért buzgólkodott, kifejlődve cseng, költészetünk, melyen szeretettel csüngött, világraszóló költőkkel dicsekszik. A könyvtár, melynek alapját vetette, nagy nyilvános könyvtárrá fejlődött, az intézetek, melyekről álmodott, virágznak s mi kegyelettel és hálával tekintünk a korra, mely érettünk küzdött, s csüggedetlen lelkesedéssel munkált nemzetünk felvirágoztatásán. Teleki a buzgó harczosok egyike, ki híven teljesíté emberi és hazafiui kötelességeit.

Nemzeti művelődésünk körül főérdeme mindenesetre a színház és az Académia gondolatának hangoztatásában van. Később kizárólag az Académiával foglalkozott, mert a színészet egy kiváló főurban, Wesselényiben, már pártolóra talált. Mindkét intézet létesülése tulajdonképp Széchenyi nevéhez fűződik. S ha ezek nagygyá tehették Széchenyi nevét, koszorujából egy levél illeti azt is, ki kevésbbé szerencsés korban élve, ha építője nem lehetett is a magyarság e két bástyájának, tervezője és javallója volt.

1972 JUN 7

